

विठ्ठल सीताराम गुर्जर (1885 ते 1962) यांचे मराठी साहित्याच्या इतिहासात अनन्यसाधारण महत्त्व व स्थान आहे. अनन्यसाधारण अशासाठी की काव्य, कथा, कादंबरी नाटक व विनोदी लेखन या क्षेत्रात त्यांनी जवळ-जवळ साठ वर्षे (1903—1962) सातत्याने व विपुल लेखन केले. काव्यलेखनापासून जरी त्यांनी वाङ्मयसेवेस सुरुवात केली असली तरी त्यांचा खरा पिंड कथाकाराचा होता. जवळ जवळ 800 च्यावर त्यांनी कथा लिहिल्या व वाचकांना सात्त्विक आनंद देऊन त्यांचे मनोरंजन केले. कथेत कोणते तरी रहस्य खेळवत ठेवून वाचकांची उत्कंठा वाढवावयाची व शेवटी कथानकाला अनपेक्षित कलाटणी देऊन वाचकांना गोड धक्का द्यावयाचा हे गुर्जरांच्या कथेचे खास तंत्र.

बंगाली साहित्याचे गुर्जरांना खास आकर्षण होते. त्यासाठी ते बंगाली शिकले व अनेक बंगाली कादंबऱ्यांचा व कथांचा अनुवाद गुर्जरांनी मराठीत केला. मात्र अनुवाद करताना त्यांनी मूळ कलाकृतीला महाराष्ट्रीय वेष्ट इतक्या कौशल्याने दिला की त्यांची कलाकृती अगदी त्यांचीच, स्वतंत्र अशी वाटावी.

नाटक, काव्य व विनोदी लेखन यातही त्यांनी स्वैर विहार केला. पण अपेक्षेइतके यश त्यांत त्यांना मिळाले नसले तरी आपले वेगळेपण त्याही क्षेत्रात त्यांनी दाखविले आहे.

पण मराठी कथेला 'संपूर्ण गोष्टी' ची देणगी देणारा मराठी कथाकार हीच त्यांची प्रतिमा प्रामुख्याने नजरेसमोर उभी राहाते.

या पुस्तकाचे लेखक प्रा. महादेव नामदेव अदवंत हे प्रख्यात कथा, लघुनिबंधकार, समीक्षक व सेवानिवृत्त प्राध्यापक आहेत.

विठ्ठल सीताराम गुर्जर

महादेव नामदेव अदवंत

भारतीय
साहित्याचे
निर्माते

भारतीय साहित्याचे निमर्तै
विठ्ठल सीताराम गुर्जर

साहित्य अकादेमी

लेखक

महादेव नामदेव अदवंत

अनुक्रमणिका

प्रास्ताविक

vi

1. वि. सी. गुर्जर : जीवनपट	1
2. गुर्जरांची ' संपूर्ण गोष्ट '	6
3. वि. सी. गुर्जर यांचे ' कादंबरी विश्व '	24
4. गुर्जरांची ' नाट्यसृष्टी '	43
5. गुर्जरांचे अन्य लेखन (कविता, नाट्यपदे, भाषण, प्रहसन, विनोदी लेख, स्फुटे इ.)	53
6. समारोप	66

परिशिष्टे

1. वि. सी. गुर्जर यांची एक खास मुलाखत	70
2. वि. सी. गुर्जर यांची साहित्यसंपदा	80
3. वि. सी. गुर्जर यांची कथासंख्या व संबंधित नियतकालिके	82
4. संदर्भग्रंथ-सूची	84
5. वि. सी. गुर्जरांच्या साहित्यातील काही उतारे	86

प्रास्ताविक

विठ्ठल सीताराम गुर्जर यांचे मराठी साहित्याच्या इतिहासात अनन्यसाधारण महत्त्व व स्थान आहे. अनन्यसाधारण अशासाठी की ; काव्य, नाटक, कथा, कादंबरी या क्षेत्रांत त्यांनी जवळ जवळ साठ वर्षे सातत्याने व विपुल लेखन करूनही साहित्याच्या इतिहासात त्यांच्या कार्याची फारशी नोंद घेतली गेली नाही. 'मराठी कथा' या क्षेत्रात तर त्यांची कामगिरी अभूतपूर्व आहे. जवळ-जवळ 800 हून अधिक कथा त्यांनी लिहिल्या ; अपेक्षित मराठी कथेला मानाचे स्थान मिळवून दिले आणि तिला एक विशिष्ट रंगरूपही प्राप्त करून दिले. तरीही त्यांच्या कायचि मोजमाप ज्या प्रमाणात व्हावयास पाहिजे त्या प्रमाणात ते झाले नाही. त्याची योग्य दखल समीक्षकांकडून घेतली गेली नाही.

वस्तुतः स. 1910 ते 1930 या काळात वि. सी. गुर्जर हे लोकप्रियतेच्या शिखरावर होते. गुर्जरांची 'संपूर्ण गोष्ट' किंवा धारावाही कादंबरी हे त्यावेळच्या पिढीला प्रमुख आकर्षण वाटत असे. पण काळ बदलला. वाङ्मयाच्या क्षेत्रात नवीन नवीन प्रवाह येऊ लागले व गुर्जरांचे साहित्य त्यानंतर उपेक्षितच राहिले.

गुर्जरांच्या साहित्याचा अभ्यास करणाऱ्याला एक प्रमुख अडचण जाणवते, ती म्हणजे त्यांच्या साहित्याची विशेष प्रमाणातील अनुपलब्धता. त्यांचे सर्व कथासाहित्य, विनोदी लेखन व काव्य सुमारे 60 ते 70 विविध नियतकालिकांतून प्रकाशित झाले आहे व ते-ते नियतकालिक-अंक आज तर सामान्य अभ्यासकांना अनुपलब्धच आहेत. त्यांच्या अनुवादित कादंबऱ्याही आज दुमिळ झाल्या आहेत. त्यातूनही त्यांच्या साहित्याचे (अनुवादित) योग्य मूल्यमापन करण्यासाठी मूळ बंगाली कादंबरीचा मुळातूनच परिचय आवश्यक आहे. तो तसा नसेल तर मूळ कादंबरीत गुर्जरांनी कोणकोणते फेरफार केले आहेत व ते कितपत योग्य वा अयोग्य आहेत याची चर्चा करणे अवघड जाते. गुर्जरांनी प्रभातकुमार मुखर्जीच्या अनुवादित केलेल्या कथा-संबंधीही हेच म्हणता येईल. बंगाली भाषेच्या एका अभ्यासकाशी यासंबंधी चर्चा केली. त्यावेळी 'मूळ कथा-कादंबरीतील सर्व घटना व व्यक्तिरेखा गुर्जरांनी मराठीत जशाच्या तशा आणल्या आहेत' असा अभिप्राय त्यांनी व्यक्त केला. गुर्जरांच्या वाङ्मयाचा तुलनात्मक अभ्यास बंगाली व मराठी भाषेच्या जाणकारांकडूनही व्हावयास पाहिजे. सध्या गुर्जरांनी केलेले मराठी अनुवाद मराठी जीवनाशी, मराठी

संस्कृतीशी कितपत मिळते-जुळते आहेत एवढेच पाहता येणे शक्य आहे. 'हा बंगाली कादंबरीचा अनुवाद आहे' असे वाचकांना न वाटण्याइतक्या कौशल्याने त्यांनी 'पौर्णिमेचा चंद्र,' 'देवता' इ. कादंबऱ्यांचा अनुवाद केला आहे. खरे म्हणजे त्या स्वतंत्र कादंबऱ्या मानण्याइतक्या योग्यतेच्या आहेत, एवढेच म्हणता येणे शक्य आहे.

काव्याच्या क्षेत्रात गुर्जरांनी अभिजातवादी प्रवृत्तीचे अनुकरण केले. त्यामुळे त्यांची काव्यरचना, नव्या प्रवाहात, लोकांच्या नजरेसमोर आली नाही. पण त्यातील प्रसन्न व ओघवती भाषाशैली व आशय त्यामुळे त्यांचे वेगळेपण त्यातूनही जाणवते.

नाटकाच्या क्षेत्रात गुर्जरांना विशेष यश लाभले नाही ; त्याचे महत्त्वाचे कारण म्हणजे त्यांची प्रतिभा त्या वाङ्मयप्रकाराला फारशी अनुकूल नव्हती.

लोकांचे सात्त्विक मनोरंजन करणे हे एकमेव ध्येय नजरेसमोर ठेवून गुर्जरांनी आपल्या साहित्याची निर्मिती केली. रंजकता व वाचनीयता हा अखेरपर्यंत त्यांच्या कथांचा व कादंबऱ्यांचा विशेष गुण होता. आपल्या साहित्यावर त्यांनी स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचा ठसा उमटविला व तो शेवटपर्यंत कायम ठेवला.

मराठी वाचकांना बंग साहित्याचा गुर्जरांनी परिचय करून दिला आणि स. 1910 नंतरच्या काळात मराठी कथेच्या क्षेत्रात नवीन परिवर्तन घडवून आणले हे गुर्जरांचे महत्त्वाचे कार्य. त्या कार्याची आदरपूर्वक दखल घेण्यासाठीचा प्रस्तुतचा नम्र प्रयत्न.

'मनाली,' राजेंद्रनगर,

पुणे 411 030

— स. ना. अदवंत

ऋणनिर्देश

- 1) श्री. रा. प्र. कानिटकर,
- 2) डॉ. कु. मीरा सिद्धपाठक,
- 3) श्री. रा. आ. कदम.

वि. सी. गुर्जर : जीवनपट

जन्म

‘विठ्ठल सीताराम गुर्जर’ यांचा जन्म दि. 18 मे 1885 रोजी कशेळी (जि. रत्नगिरी) या गावी झाला. 1885 हे साल अनेक दृष्टींनी मराठी साहित्यात अविस्मरणीय ठरले आहे.

– मराठीतील प्रसिद्ध कवी व नाटककार राम गणेश गडकरी यांचा जन्म झाला, तो 1885 याच सालात,

– मराठी कवितेला नवीन वळण देणाऱ्या केशवसुतांची पहिली कविता प्रकाशित झाली, ती याच सालात,

– मराठी कादंबरीला वास्तवाच्या पातळीवर आणणाऱ्या हरिभाऊ आपटे यांची ‘मधली स्थिती’ याच वर्षात प्रसिद्ध झाली, व

– विपुल लेखन करून मराठी साहित्यात वैशिष्ट्यपूर्ण भर घालणारे वि. सी. गुर्जरही याच साली जन्मले!

गुर्जरांचे शिक्षण : (कशेळी व मुंबई)

वि. सी. गुर्जर यांचे प्राथमिक शिक्षण कशेळी याच गावी झाले, व पुढील शिक्षणासाठी ते मुंबईला आले. तेथे एल्फिन्स्टन हायस्कूल मधून ते ‘प्रवेश’ परीक्षा उत्तीर्ण झाले व एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये ते दाखल झाले. मात्र आजारपणामुळे ते बी. ए. होऊ शकले नाहीत.

पितृ-वारसा

विद्यार्थीदशेपासूनच त्यांना वाचनाचा विलक्षण छंद जडला. त्यांचे वडील सीतारामपंत गुर्जर हे जुन्या पिढीतील एक नामांकित लेखक होते. नाटक, कादंबरी, काव्य या तीनही क्षेत्रांतून त्यांनी विपुल लेखन केले होते. ‘उदार दामोदर’ हे दामाजी पंतांच्या चरित्रावरील नाटक, ‘संगीत रत्नावली’ नाटक, ‘कादंबरी’ या ग्रंथांच्या उत्तरार्धाचा मराठी अनुवाद, असे त्यांचे अनेक लोकप्रिय ग्रंथ विशेष

प्रसिद्धी पावलेले होते. शिवाय 'केसरी' या वृत्तपत्राचे ते मुंबईचे वातहरही होते. अशा साहित्यप्रेमी व साहित्यिक वडिलांचा महत्त्वपूर्ण वारसा वि. सी. गुर्जर यांना विद्यार्थीदशेतच प्रेरक ठरला होता. सुरवातीला त्यांचे काव्यरचनेकडे विशेष लक्ष होते. त्याकाळात मराठीतील लोकप्रिय कवी बाळकृष्ण अनंत भिडे यांच्या धर्तीवर त्यांनी काव्यलेखन सुरू केले. याच सुमारास त्यांच्या साहित्यविषयक जीवनाला कलाटणी देणारी घटना घडली. मुंबईच्या फणसवाडीत जगन्नाथाच्या चाळीत ते राहात असताना, त्याच चाळीत राहणाऱ्या एका ओळखीच्या माणसाकडे त्यांना 'मनोरंजन' मासिकाचा अंक मिळाला. त्या अंकाने ते खूप प्रभावित झाले. आपली कविता 'मनोरंजन' मध्ये छापून यावी या उत्कट इच्छेने 'होई' परी मजवरी अनु-रक्त ना ती' ही कविता 'एलिफन्स्टोनियन' या नावाने त्यांनी त्यावेळी 'मनोरंजन' कडे पाठवून दिली. ती पाठविल्यावर सव्वा वर्षाने ती जून 1903 च्या 'मनोरंजन' मध्ये प्रसिद्ध झाली. त्यानिमित्ताने त्यांच्या साहित्यविषयक जीवनाला विशेष पूरक ठरणारी घटना म्हणजे का. र. मित्र यांचा परिचय. का. र. मित्र हे 'मासिक मनोरंजन'चे संपादक होते. 1895 साली त्यांनी मासिक मनोरंजन हे एका वेगळ्या पद्धतीचे मासिक सुरू केले होते. आणि ते अतिशय लोकप्रिय होत होते. त्यांचा या कवितेच्या निमित्ताने गुर्जरांनी परिचय करून घेतला; आणि त्यांच्या या ओळखी-मुळे मनोरंजन मासिकाच्या कचेरीत येणाऱ्या अनेक साहित्यिकांशी त्यांचा परिचय झाला.

कथालेखनप्रारंभ

सुरवातीला काव्यरचनेत गुंग झालेल्या गुर्जरांचे लक्ष अन्य लेखनाकडे 'मित्रां'नीच वळविले. कवितेऐवजी कथालेखन करण्याची त्यांनी गुर्जरांना विनंती केली. गुर्जरांना मात्र आपण कथा लिहू शकू असा विश्वास वाटत नव्हता. पण 'मित्र' यांच्या सांगण्यावरून 'मार्क ट्वेन' च्या एका कथेचा 'प्रायव्हेट सेक्रेटरी' या नावाने त्यांनी अनुवाद केला; तो 'मनोरंजन : ऑगस्ट : 1906' या अंकात प्रसिद्ध झाला. तेव्हापासून गुर्जरांनी कथा लिहावयास जी सुरवात केली ती जीवनाच्या अखेरपर्यंत.

बंगालीचा प्रभाव

'मित्र' यांनी 'मनोरंजन' च्या सुरवातीच्या अंकांतून काही बंगाली कादंबऱ्यांचे मराठी अनुवाद प्रसिद्ध केले होते. त्याचा प्रभाव गुर्जरांवर इतका पडला की बंगाली साहित्याचा परिचय करून घ्यावा म्हणून ते बंगाली भाषा शिकले. बंगाली कथा-कादंबऱ्यांचे त्यांनी विपुल वाचन केले. त्यातून ते विशेष प्रभावित झाले ते, त्या काळी बंगालीत लोकप्रिय असलेल्या 'प्रभातकुमार मुखर्जी' यांच्या वाङ्मयाने. त्यामुळे त्यांनी मुखर्जींच्या कथांचे विपुल अनुवाद तर मराठीत केलेच; पण त्यांची शैली, त्यांची साहित्याकडे पाहण्याची दृष्टी पण त्यांनी उचलली. 'प्रभातकुमार मुखर्जी' हे साहित्याच्या क्षेत्रात वि. सी. गुर्जरांचे आदर्श ठरले, गुरू ठरले!

'मनोरंजन'शी संबंध

'मनोरंजन'शी व त्याबरोबरच का. र. मित्र यांच्याशी त्यानंतर गुर्जरांचा अतिशय निकटचा असा संबंध आला. 'मनोरंजन' साठी ते नियमितपणे कथा, कादंबऱ्या बरीरे लिहू लागले. पुढे तर 1912 या सालापासून 'मनोरंजन'चे सहसंपादक म्हणून गुर्जर काम पाहू लागले. त्या निमित्ताने तत्कालीन साहित्यिकांचा गुर्जरांशी निकटचा संबंध आला. विशेषतः श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, राम गणेश गडकरी यांच्याशी त्यांचे विशेष लागेबांधे जुळले. श्रीपाद कृष्णांना तर ते गुरुस्थानी मानीत; आणि राम गणेश गडकरी यांचा स्नेह तर गुर्जरांशी या काळात खूपच वाढला; तो इतका की, त्यांच्या 'एकच प्याला' या नाटकातील पदरचना करण्याचे काम त्या स्नेहाच्या पोटी गुर्जरांनी आनंदाने स्वीकारले.

मुंबई सोडून गुर्जर कशेळीस (1920 ते 1962) :

पुढे कालान्तराने 'मनोरंजन' चे सहसंपादकत्व गुर्जरांनी सोडले. पत्नीच्या प्रकृतीच्या कारणास्तव त्यांना मुंबई पण सोडावी लागली. 1920 नंतर ते कशेळी (जि. रत्नागिरी) या आपल्या गावी स्थायिक झाले व जीवनाच्या अखेरपर्यंत ते तेथेच राहिले. पण जवळ-जवळ 40 वर्षांच्या तेथील वास्तव्यात त्यांचे वाचन व लेखन अखंड चालू होते; आणि ते वेगवेगळ्या नियतकालिकांतून नियमित प्रसिद्धही होत होते. प्रामुख्याने कथा आणि कादंबरी या दोन माध्यमांतच गुर्जर विशेष रमले. त्यांनी काही नाटकेही लिहिली. अन्य काही लेखनही केले; पण त्यांची प्रतिभा प्रामुख्याने 'कथासाहित्या'तच विशेष रमली.

गुर्जरांची नाट्य-रचना

गुर्जरांनी वडिलांच्या पावलावर पाऊल टाकून काही नाट्य-रचना केली. सुरवातीची त्यांची नाटके अनुवादितच होती. पण श्रीपाद कृष्णांचा व गडकऱ्यांचा या क्षेत्रात गुर्जरांवर विशेष प्रभाव पडला. शेवटची- 'राज्यलक्ष्मी' व 'नंदकुमार' ही नाटके तर 'बलवंत संगीत मंडळी' व 'गंधर्व नाटक मंडळी' या मातबर 'नाटक मंडळांच्या'नी रंगभूमीवर आणली. मात्र गुर्जरांना 'नाटककार' म्हणून फारसे यश मिळाले नाही.

मराठी कथेतिहासातील 'गुर्जर-कालखंड'

1905 ते 1962 या प्रदीर्घ कालखंडात गुर्जरांनी सातत्याने लेखन केलेले असले तरी त्यांच्या साहित्याचा ठसा 'मनोरंजन'च्या कालखंडात मराठी कथावाङ्मयावर स्पष्टपणे उमटलेला दिसतो. मराठी-कथेच्या इतिहासात हा कालखंड तर 'गुर्जर-कालखंड' म्हणूनच ओळखला जातो.

1904 ते 1962 या काळात मराठी-कथेत व कादंबरीत अनेक स्थित्यंतरे झाली. कथेने तर पुष्कळच वळणे घेतली. पण गुर्जरांच्या कथेने किंवा कादंबरीने

4 : विठ्ठल सीताराम गुर्जर

आपले वळण सोडले नाही. रंजकता हे एकच मूल्य त्यांनी मानले आणि त्या वळणा-
नेच त्यांची कथा शेवटपर्यंत प्रवास करत राहिली.

अभिसंतुप्त गुर्जर

गुर्जरांच्या साहित्याचा व जीवनाचा विचार करताना एक गोष्ट सतत जाण-
वते. ती म्हणजे, गुर्जरांनी स्वतःबद्दल काही लिहिले नाही— मानमान्यतेची अपेक्षा केली
नाही — सत्कार-समारंभही स्वीकारले नाहीत. कशेळीसारख्या छोट्या गावात
राहून हा लेखक वाचन आणि लेखन यांतच रमला. आपण किती लिहिले याचेही
त्यांना भान नव्हते. 'मनोरंजन' मध्ये, नाव न देता, कितीतरी प्रकारचे लेखन त्यांनी
केले आहे. 'साहित्य-समालोचन' या सदरात बंगाली साहित्याचा परिचय तेच
करून देत होते. गुर्जरांच्या कथांची संख्या आठशेवर गेली असताना आपल्या कथांचा
एकच संग्रह निघावा याची त्यांनी खंत बाळगली नाही. 1910 ते 1925 या
काळात लोकप्रियतेच्या शिखरावर असताना त्याबद्दल त्यांनी कधी अहंकार बाळ-
गला नाही आणि 1930 नंतर त्यांची उपेक्षा झाली याचाही त्यांना विषाद वाटला
नाही. जीवनाच्या अखेरपर्यंत ते सतत लिहीत राहिले, ते करत असताना 'रंजन'
हा जो साहित्याचा मानदंड त्यांनी स्वीकारला होता त्यापासून ते किंचितही ढळले
नाहीत. परभाषेतील उत्कृष्ट कलाकृतीचे भाषांतर किंवा रूपान्तर करणे हे त्यांच्या
स्वभावाला अधिक मानवले; व त्या दृष्टीने बंगाली भाषेतील उत्कृष्ट साहित्य-
कलाकृतींचा परिचय रूपान्तरांद्वारे त्यांनी मराठी वाचकांना करून दिला. गुर्जरांच्या
या कार्याचे मोल पण कमी नाही.

गुर्जरांची आदर-स्थानत्रयी

श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, राम गणेश गडकरी व काशीनाथ रघुनाथ मित्र
ही वि. सी. गुर्जर यांची आदराची स्थाने. वंगसाहित्यातील प्रथितयश लेखक प्रभात-
कुमार मुखर्जी हे तर गुर्जरांना गुरुस्थानी होते. रवींद्रनाथ टागोरांनंतर प्रभात-
कुमार मुखर्जी हेच बंगालीमधील श्रेष्ठ लेखक आहेत अशी त्यांची भावना होती

गुर्जरांचा स्वभाव

गुर्जरांच्या स्वभाव-वैशिष्ट्यांबद्दल 'बहुरूपी' मध्ये चिंतामणराव कोल्हटकर
म्हणतात—

'अण्णा गुर्जरांच्या अंतरंगात शिरल्याशिवाय सहजासहजी त्यांच्या स्नेहाचा
लाभ होणार नाही. वरवर पाहणाराला हा एक गूढ माणूस असावा असा भास
होईल. एरव्ही अत्यंत व्यवस्थित माणूस. कागदापासून तो लेखनाच्या मजकुरा-
पर्यंत काटकसर करण्याची त्यांना संवय. गेल्या 40—45 वर्षांत शर्ट—कोटाच्या काप-
डाचे असंख्य नमुने निघाले (व्यवहारात प्रचलित झाले), कोट—शर्टांच्या पद्धतीत

बदल झाले, पण अण्णांच्या कोट—शर्टांच्या कपड्यात व त्यांच्या शिलाईच्या पद्ध-
तीत बदल झाला नाही. शिंप्याच्या अज्ञानामुळे जुन्याचे पुनरुज्जीवन न झाल्यास
त्यांचा नाइलाज. वर्षांच्या कपड्यांचे अंदाजी बजेट ठरलेले असेल, त्याच्याबाहेर
खरेदी व्हावयाची नाही. सुपारीच्याच खांडाचे तेवढे व्यसन. सदरा—कोट—टोपीतील
अण्णा—गुर्जरांची मूर्ती, बयोमानाने झालेल्या बदलाखेरीज आहे तशीच आहे.
— ('बहुरूपी')

स्वान्त गुर्जरयुगान्त

असे हे विठ्ठल सीताराम गुर्जर—मराठी कथेला मानाचे स्थान प्राप्त करून
देणारे—लेखन व वाचनाच्या आनंदात सदैव मग्न असणारे—वंग साहित्याचा उत्कृष्ट
अनुवाद करून मराठी वाचकांना त्याची गोडी लावणारे व 'रंजकता' हेच एकमेव
कलामूल्य मानून त्याचा पुरस्कार करणारे, कशेळी—मुक्कामी दि. 19 सप्टेंबर
1962 रोजी दिवंगत झाले. त्यावर्षी व 1985 साली त्यांच्या जन्मशताब्दीच्या
निमित्ताने त्यांच्या साहित्याबद्दल जे पडसाद उमटले असतील तेवढीच फक्त, मराठी
रसिकांना त्यांची झालेली स्मृती.

प्रकरण 2

गुर्जरांची 'संपूर्ण गोष्ट'

'करमणूक' मासिक व 'स्फुट गोष्ट'

वि. सी. गुर्जर यांनी कथा लिहावयास सुरुवात केली त्यावेळी मराठी कथा अगदी बाल्यावस्थेत होती. तिचा आकारही निश्चित झालेला नव्हता आणि तिला नियतकालिकांतून मानाचे व स्वतंत्र स्थानही प्राप्त झाले नव्हते. हरि नारायण आपटे यांच्या 'करमणूकी'तून प्रसिद्ध होणाऱ्या 'स्फुट गोष्टी'च्या रूपाने कथेने साहित्याच्या विश्वात हळूच पदार्पण केले होते. पण या 'स्फुट गोष्टी'चे स्वरूप काय असावे याची 'करमणूक'कारांना स्पष्ट कल्पना नव्हती. जी कादंबरीएवढी मोठी नाही व जी करमणूकीच्या एका किंवा दोन अंकांत येऊ शकते ती 'स्फुट गोष्ट' इतकीच त्या स्फुट गोष्टीसंबंधी कल्पना होती. करमणूक करणे व त्याबरोबर वाचकांना आवाहन करून त्यांना उपदेश करणे हे त्या स्फुट गोष्टीचे ध्येय होते. कधी ती स्फुट गोष्ट प्रकरणांत विभागली गेलेली असे तर कधी पाच-सहा पानांतच तिची व्याप्ती संपत असे. निवेदनाची सरळ-सरळ रोखठोक पद्धती, मधून-मधून येणारी पाल्हाळिक वर्णने व काहीतरी बोध करण्याचा दृष्टिकोन असे स्थूलमानाने त्याचे स्वरूप असे. हरिभाऊंच्या 'थोड्या चुकीचे घोर परिणाम,' 'अपकाराची फेड उपकारांनीच' अशासारख्या काही कथा प्रदीर्घ व प्रकरणांत विभागलेल्या आहेत; तर 'पहिले भांडण,' 'डिप्सेप्सिया' यांसारख्या कथा पाच-सहा पानांत संपणाऱ्या आहेत. कथेमध्ये काहीतरी बोध हवाच ही दृष्टी मात्र सर्वच कथांतून आढळत होती.

का. र. मित्र-संपादित : 'मनोरंजन' मासिक

काशिनाथ रघुनाथ मित्र यांचे 'मनोरंजन' हे मासिक 'करमणूक' नंतर पाचच वर्षांनी, 1895 साली सुरू झाले. पण त्यावेळीही कथेच्या स्वरूपात फारसा फरक पडला नाही. 'कादंबरी' हाच वाङ्मयप्रकार त्यावेळी लोकप्रिय होता व प्रतिष्ठितही मानला गेला होता. त्यामुळे 'स्फुटगोष्टी'कडे कुणाचेच तसे लक्ष गेले नाही. 'करमणूक'चे स्तंभ भरून काढण्याचे उपयुक्त व मनोरंजक साधन यापलीकडे हरिभाऊंनी त्याकडे फारसे लक्ष दिले नाही. हा प्रकार इतका उपेक्षित होता की 'करमणूक'

किंवा 'मनोरंजन'च्या सुरुवातीच्या अंकांतून प्रसिद्ध होणाऱ्या कथांवर लेखकाचे नावही दिले जात नसे. प्रकरणशः प्रसिद्ध होणाऱ्या कादंबऱ्यांच्या व इतर साहित्याच्या गर्दीत बिचारी बापुडी कथा कुठेतरी कोपण्यात आपला चिमुकला संसार थाटून असे. इंग्रजी स्फुटगोष्टीचे अनुवाद, कुठे कौटुंबिक प्रसंगचित्रण, कुठे वाचकाच्या मनावर एखादा बोध ठसविण्यासाठी सांगितलेली सत्यकथा तर कुठे रहस्यावर आधारलेली चित्तरकथा, असे या काळातील 'स्फुट गोष्टी'चे स्वरूप होते. कादंबरीचा ह्या स्फुट गोष्टीवर इतका परिणाम झाला होता की, कादंबरीप्रमाणे पाल्हाळिक वर्णने, बारीक सारीक अनावश्यक तपशील व घटनांची व पात्रांची गर्दी ही 'स्फुट गोष्टी'तून अनेकदा डोकावत असत; व 'स्फुट गोष्टी'ला छोट्या कादंबरीचे स्वरूप प्राप्त करून देत असत.

गुर्जरांचा कथालेखन प्रपंच : स. 1906 ते 1962 : (55 वर्षे)

अशा या काळात गुर्जरांनी 1906 साली कथालेखनास सुरुवात केली. कथालेखनापूर्वी गुर्जरांनी काव्य व नाट्यलेखनाच्या क्षेत्रात पदार्पण केले होते. त्यांची 'होई परी मजवरी अनुरक्त ना ती' ही कविता 'एल्फिन्स्टोनियन' या नावाखाली 'मनोरंजन' मध्ये प्रसिद्ध झाली होती. ती प्रसिद्ध होताच गुर्जरांनी 'मनोरंजन'चे संपादक काशिनाथ रघुनाथ मित्र यांची भेट घेतली. त्यांच्याच आग्रहावरून ते कथालेखनाकडे वळले. सुरुवात त्यांनी रूपान्तरापासूनच केली. मार्क ट्वेनच्या एका कथेचे 'प्रायव्हेट सेक्रेटरी' या नावाने त्यांनी रूपान्तर केले व ते 'मनोरंजन'च्या ऑगस्ट 1906 च्या अंकात प्रसिद्ध झाले. तेव्हापासून त्यांनी केलेला कथालेखनाचा प्रपंच त्यांच्या जीवनान्तापर्यंत, अर्थात 1962 पर्यंत विनाखंड सातत्याने चालविला गेला. या प्रदीर्घ कालात त्यांनी जवळ-जवळ 800 कथा लिहिल्या व मराठीतील बहुतेक सर्व नावाजलेल्या नियतकालिकांतून त्या प्रसिद्ध झाल्या. जवळ-जवळ 55 वर्षे सातत्याने कथालेखन करणारे गुर्जर हे जुन्या पिढीतील एकमेव कथाकार म्हणावे लागतील.

गुर्जरांचे आदर्श

कथालेखनाला सुरुवात करण्यापूर्वी त्यांच्या नजरेसमोर ज्याप्रमाणे हरिभाऊंच्या 'स्फुट गोष्टी'चा आदर्श होता त्याचप्रमाणे 'मनोरंजन' मधून लेखन करणाऱ्या का. र. मित्र, बा. रा. कुलकर्णी इत्यादी लेखकांच्या कथांचाही आदर्श होता. त्यांचे इंग्रजी वाचन भरपूर असल्याने त्या काळात लोकप्रिय असणाऱ्या मार्क ट्वेन, डब्ल्यू. डब्ल्यू. जेकॉब यांसारख्या विनोदी लेखकांचाही त्यांना परिचय झालेला होता. त्यांबरोबर सुप्रसिद्ध वंगकथालेखक प्रो. प्रभातकुमार मुखर्जी यांच्या कथांनी त्यांच्यावर विलक्षण मोहिनी घातली होती. त्यांच्या काही रूपान्तरित कथा 'मनोरंजन' मध्ये वाचल्यापासून, त्यांच्या कथा मूळ बंगालीतून वाचता याव्यात म्हणून गुर्जरांनी बंगाली भाषेचा अभ्यास केला व त्यांच्या कथाविश्वाशी ते समरस झाले. या सर्वांचा,

विशेषतः प्रभातकुमार मुखर्जींच्या कथांचा परिणाम गुर्जरांच्या लेखनावर फार मोठ्या प्रमाणात झाला. रंजकता हा प्रभातकुमार मुखर्जी यांच्या कथांचा महत्वाचा विशेष. त्यासाठी रहस्याची योजना व कथानकाला मिळालेली अनपेक्षित कलाटणी ही साधने कथेत प्रामुख्याने वापरली जात. त्यामुळे त्यांच्या कथांचे स्वरूप बहुतांशी घटनाप्रधान होते. गुर्जरांच्या कथांची घडण मुखर्जींच्या कथांच्या अनुकरणाने बरीचशी त्याच स्वरूपाची झाली आहे.

गुर्जर-कथालेखन-प्रारंभ : रूपान्तराने

गुर्जरांनी कथालेखनास सुरवात रूपान्तरापासून केली हा उल्लेख या आधी आला आहेच. स. 1906 ते 1910 मधील त्यांच्या कथा (प्रायव्हेट सेक्रेटरी, कादंबरीनायक, प्रेमाचा परिणाम, दंडधारीचा प्रसाद, इ.) रूपान्तरित आहेत; आणि 'स्फुट गोष्टी' च्या वळणावरच त्या गेल्या आहेत. पाश्चात्य कथेचा आधार घेऊन काहीतरी नवे करावे अशी घडपड त्यांच्या या सुरवातीच्या कथांतून जाणवते. पण स. 1910 च्या 'मनोरंजन' च्या दिवाळी अंकात आलेल्या 'टीकाकार' या कथेपासून मात्र त्यांच्या कथांचे वळण बदलले. गुर्जरांच्या प्रतिभेचा फुलोरा, 1910 ते 1925 या कालखंडात त्यांनी जे लेखन केले त्यात विशेष फुललेला आढळतो. याच काळात 'मनोरंजन' व त्याचे संपादक का. र. मित्र यांच्याशी गुर्जरांचा संबंध आला व 'मनोरंजन' मध्ये गुर्जरांचे लेखन नियमितपणे सुरू झाले. 'शारदा', 'पौर्णिमेचा चंद्र', 'देवता', 'पति-पत्नी' यांसारख्या त्यांच्या कादंबऱ्या याच काळात 'मनोरंजन' मधून क्रमशः प्रसिद्ध झाल्या. स. 1912 पासून 'सहाय्यक' म्हणून गुर्जर 'मनोरंजन' चे काम पाहू लागले. त्यामुळे साहित्यात चाललेल्या घटनांची नोंद गुर्जरांनी पुरेपूर घेतली असे म्हणावे लागेल. मुखर्जींच्या कथांचा प्रभाव किंवा बदलत्या परिस्थितीचा परिणाम यांपैकी कशामुळे तरी का होईना, हरिभाऊंच्या 'करमणूक' मधील स्फुट गोष्टींचा साचा त्यांनी बदलला. हरिभाऊंच्या बोधप्रधान, क्वचित् पाल्हाळिक आणि कहाणीवजा कथेला कलात्मक आकार देण्याचे कार्य गुर्जरांनी केले. लोकांच्या बदलत्या अभिरुचीचे स्वरूप ओळखून वाचकांचे रंजन करण्याची भूमिका गुर्जरांनी स्वीकारली. जुन्या कुटुंबपद्धतीत होत असलेला बदल लक्षात घेऊन त्यांनी नवविवाहित पतिपत्नीच्या प्रेमाचे, त्यातून निर्माण होणाऱ्या चहाच्या पेल्यातील वादळाचे अतिशय आकर्षक व मोहक चित्र तत्कालीन वाचकांसमोर ठेवले. कथानकात रहस्य आणून वाचकांची उत्कंठा शेवटपर्यंत कायम ठेवण्याचे व शेवटी कथानकाला कलाटणी देऊन वाचकांना विस्मयाचा गोड धक्का देण्याचे तंत्र त्यांनी कथांतून आणले, व मराठी कथेकडे उपेक्षेने पाहणाऱ्या वाचकांचे लक्ष कथेकडे खेचून घेतले. 'मनोरंजन' मधून गुर्जरांच्या कथेची उत्कंठेने वाट पाहणाऱ्या स्वतःचा असा वाचकवर्ग त्यांनी निर्माण केला.

गुर्जर- कथा म्हणजे 'संपूर्ण गोष्ट'

'स्फुट गोष्टी' चे, 'मनोरंजन' काळात 'संपूर्ण गोष्टी' त रूपान्तर झाले, याचा अर्थ मराठी कथा रेखीव व नीटस झाली असे मात्र नाही. 'करमणूक' मधून येणारा 'स्फुट गोष्टी' मधील पाल्हाळ 'संपूर्ण गोष्टी' मध्येही होता. वाचकांना अगदी प्रथमपासून गोष्ट सांगावयाची व त्यांना थेट शेवटपर्यंत न्यावयाचे ही 'स्फुट गोष्टी' तील कथालेखकाची भूमिका 'संपूर्ण गोष्टी'तही होती. त्यामुळे कथानायकाचा जन्म, त्याच्या माता-पित्याचे स्वभाव, त्याची आर्थिक परिस्थिती, शिक्षण, प्राप्त नोकरी इ. संपूर्ण तपशील दिल्याशिवाय लेखकांना बरे वाटत नसे, आणि वाचकांनाही ते हवेच असे. 'दिराच्या या आगमनवातने उमाबाईना इतका आनंद का झाला, हे वाचकांना समजावयास त्यांना थोडासा पूर्ववृत्तान्त कळवला पाहिजे,' किंवा 'मागील प्रकरणात आलेल्या कथाभागावरून कथानकाचे बरेचसे धागेदोरे प्रिय वाचकांच्या ध्यानी आले असतील; संपूर्ण कथापट त्यांना दिसावा म्हणून येथे थोडक्यात सीताबाईची हकीगत देतो,' किंवा 'सुशीलाबाईचे पत्र वाचून होईपर्यंत आपण त्यांचा परिचय करून घेऊ या' अशासारखी वाक्ये, व त्या वाक्यांनी सुरवात होणारा पूर्वेतिहास गुर्जरांच्या अनेक कथांतून आढळतो. विस्ताराचे गुर्जरांना व तत्कालीन कथाकारांनाही वावडे नाही. कथेतील प्रत्येक व्यक्तीचा संपूर्ण परिचय वाचकांना करून देण्याची जबाबदारी आपली आहे असेच त्यावेळी कथाकारांना वाटत होते. 'स्फुट गोष्टी' प्रमाणेच वाचकांना हाताला धरून कथानकातून हिडवून आणण्याची भूमिका 'संपूर्ण गोष्टी' च्या लेखकाचीही असे. त्यामुळे स. 1925 नंतर ना. सी. फडके यांनी मराठी कथेमध्ये जो रेखीवपणा आणला- जी तंत्रशुद्धता आणली- तसा रेखीवपणा व तशी तंत्रशुद्ध दृष्टी 'संपूर्ण गोष्टी'तही आढळत नाही.

गुर्जर-कथा : कार्यसिद्धी

मग गुर्जरांच्या गोष्टीने कोणते कार्य केले ? एक म्हणजे कादंबरीपेक्षा कथा हा निराळा वाङ्मयप्रकार आहे व तो तितकाच महत्वाचा आहे, ही जाणीव वाचकांना प्रथम, गुर्जरांच्या कथेने करून दिली. बोध व नीतितत्त्वे शिकविण्याची भूमिका सोडून गुर्जरांच्या कथेने रंजनाची भूमिका स्वीकारली, त्यासाठी गुंतागुंतीची रहस्य-प्रधान कथानके निवडली व वाचकांचे लक्ष शेवटपर्यंत वेधून ठेवील अशी प्रसंगांची मांडणी केली. कथेच्या शेवटी वाचकांना अनपेक्षित गोड धक्का देण्याचे ओ. हेन्रीचे (व प्रभातकुमार मुखर्जीचे) तंत्रही त्यांनी आत्मसात केले. नवविवाहित पति-पत्नीच्या नर्म शृंगाराचा मोहक आविष्कार त्यांनी कथांतून केला आणि त्या प्रण-याला साजेस अशी नर्म विनोदाने नटलेली खेळकर भाषाशैली त्यांनी कथेला मिळवून दिली. गुर्जरांच्या 'संपूर्ण गोष्टी' नी केलेले हे कार्य मराठी लघुकथेच्या इतिहासात महत्वाचे आहे. हरिभाऊंची 'स्फुट गोष्ट' व ना. सी. फडके यांची 'लघु-कथा' यांना जोडणारा महत्वाचा दुवा म्हणजे वि. सी. गुर्जर यांची 'संपूर्ण गोष्ट'.

या दृष्टीनेच गुर्जरांच्या कथाविश्वाकडे पाहणे अगत्याचे आहे.

गुर्जर : कथालेखन-तंत्र व स्वरूप

कथानकात रहस्य निर्माण करून वाचकांची उत्कंठा वाढविण्याचे तंत्र गुर्जरांनी अगदी सुरवातीच्या कथांपासूनच आत्मसात केले आहे. उदाहरण म्हणून 'मनोरंजन' च्या 1910 सालच्या दिवाळी अंकातील त्यांची 'टीकाकार' ही कथा पहा. 'कुसुम' मासिकात प्रसिद्ध होणाऱ्या, इंदुमतीच्या कवितांवर टीकेचा भडीमार करणाऱ्या नायकाची त्याच्या मित्राची भगिनी इंदिरा हिच्याशी ओळख होते. दोघांचे एकमेकांवर प्रेम बसते. इंदिरेशी लग्न करण्याबाबत नायकाला विचारणा करण्यात येते आणि शेवटी 'इंदिरा' व 'इंदुमती' या एकच आहेत हा रहस्य-परिस्फोट होतो. अर्थात शेवटी त्या दोघांचा विवाह होतो आणि कथानायक टीकालेखन सोडून देतो. कथेचे निवेदन प्रथमपुरुषी असल्याने 'इंदिरा' व 'इंदुमती' यांच्या रहस्याची नायकाप्रमाणेच वाचकालाही कल्पना येत नाही व शेवटी नायकाबरोबर वाचकालाही गोड धक्का बसतो. 1911 सालच्या 'मनोरंजन' मध्ये आलेली 'कलिकाळ' ही कथाही अशाच रहस्यावर आधारलेली आहे. गंगाघर व उमाबाई या दांपत्याच्या संसारात, लाडाने बिघडलेला व रागावून घरातून पळून गेलेला गंगाघरपंतांचा धाकटा भाऊ पाच वर्षांनी अचानक परत येतो. त्याने स्वतःच्या नोकरीविषयी थापा मारून सर्वांची केलेली फसवणूक हाच कथेचा मुख्य विषय आहे. कथा खूपच पाल्हाळिक आहे व फसवणूकीचे स्वरूप सुरवातीलाच लक्षात येते. त्यामुळे कथा परिणामकारक वाटत नाही. शेवटी त्या धाकट्या भावाला झालेला पश्चात्तापही नाटकी वाटतो. पण रहस्य शेवटपर्यंत खेळत ठेवण्याचे चातुर्य याही कथेत दिसून येते. 'मनोरंजन' च्या दिल्ली दरबार अंकात प्रसिद्ध झालेल्या 'हरवलेली अंगठी' या कथेत तर निर्माण केलेले रहस्य व त्यातून उत्पन्न झालेल्या घटना फारच अतिरंजित आणि कृत्रिम वाटतात. दिनकरपंत व गोविंदराव हे समवयस्क. पण एक गरीब तर दुसरा श्रीमंत. एकदा गोविंदरावांच्या घरी मेजवानीसाठी दिनकरपंत गेले असता गोविंदरावांच्या मुलाची अंगठी हरवते. सर्वांची संशयित नजर दिनकररावांकडे वळते. सर्वांनी खिसे दाखवावेत असे ठरले असताना दिनकरराव खिशाची झडती घेऊन गाव सोडून गेल्याचे कळते आणि त्याच सुमारास अनंतरावांची अंगठी घरीच सापडते. काही वर्षांनी अनंतराव आसन्नमरण दिनकररावांना योगायोगाने भेटतात. अनंतरावांना दिनकररावांची ओळख पटून ते त्यांची क्षमा मागतात आणि तेथे दिनकररावांनी खिशा न दाखविण्याचे रहस्य कळते. शेवटी यमुनेला आपली सून करून घेण्याचे आश्वासन अनंतराव दिनकररावांना देतात, व दिनकरराव मृत्यू पावतात. यमुना व जगन्नाथराव (अनंतरावांचे चिरंजीव) यांचा विवाह होतो हे सांगणे नलगे. ही सारी कथा वाचीत असताना, त्यातील कृत्रिमता, त्यातील योगा-

योग हे सारखे जाणवत असतात. अनंतरावांना 'आपले दादा फार आजारी आहेत' म्हणून घरी बोलावणारी ग्राम्य बालिका दुसरी-तिसरी कुणी नसून यमुनाच आहे, हे लेखकाने न सांगताही वाचकांच्या ताबडतोब लक्षात येते. (वकील असूनही होमिओपाथीचा अनंतरावांनी अभ्यास केला होता हे यमुनेचे नशीब. एरवी ते तिच्याबरोबर तिच्या दादांची प्रकृती पाहण्यासाठी तिच्या घरी कशाला आले असते?) गोड योगायोग घडवून आणणे व वाचकाला आश्चर्याबरोबर आनंदाचाही धक्का देणे हे गुर्जरांच्या कथांचे सूत्र आहे. पण या रहस्यापेक्षा पतिपत्नीच्या (विशेषतः नवविवाहित) जीवनातील प्रसंगांचे व त्यामुळे निर्माण झालेल्या घोटाल्यांचे चित्रण गुर्जर फार छान करतात. बहुधा पत्नी माहेरी गेलेली असते- नायकाला विरहाच्या भयंकर वेदना होत असतात. पत्नीला भेटण्यासाठी तो निघतो आणि वाटेत एकेक आपत्ती त्याच्या मार्गात येऊ लागतात. पण शेवटी योगायोगाने तो जिथे जातो तेथे त्याची पत्नी अगोदरच आलेली असते आणि सारे कसे गोडगोड होते. पुष्कळदा या नवविवाहित पतीचा थट्टेखोर मेहुणा आपल्या मेहुण्याची थट्टा करताना आढळतो व त्यातूनही गुंतागुंत निर्माण होते. 'घातवार', 'दिपोटी', 'साहेबाचा हुकूम', 'भिकारी कोकणात' यांसारख्या काही कथा या दृष्टीने वाचण्यासारख्या आहेत. 'घातवार' मध्ये सासुरवाडीला निघालेला नायक वाट चुकतो, अनेक ठिकाणी भटकून अगदी थकून रात्री एका अनोळखी बंगल्याच्या व्हरांड्यात विश्रांतीसाठी टेकतो व तेथेच झोपी जातो- आणि योगायोगाने तीच त्याची सासुरवाडी निघते.

'साहेबाचा हुकूम' मध्ये कथानायकाला अकस्मात फौजदाराकडून बोलावणे येते- पोलीस शिपाई काहीही ऐकून ध्यावयास तयार नसतो- ते दहशतवादाचे दिवस असल्याचे सारेजण या प्रकाराने घाबरतात- आपल्यावर कोणता प्रसंग ओढवणार आहे याची कल्पना नसलेला नायक धडधडत्या अंतःकरणाने, आलेल्या पोलीसाबरोबर जाण्यास निघतो- पोलीस त्याला फौजदाराच्या घरी नेतो, आणि तेथे त्या नायकाला कळते की, हा फौजदार आपला साडू आहे.

'दिपोटी' या कथेत खेडेगावातील एक शाळा तपासावयास गेलेले प्रभाकरपंत त्या खेड्यातील इनामदारांच्या घरी जातात. त्यांच्या आग्रहाला बळी पडून रात्री तेथेच मुक्काम करतात. आणि रात्री अचानक कोण्या एका स्त्रीचे हात डोळ्यांवर आलेले पाहून त्यांना दरदरून घाम सुटतो; आणि शेवटी ती स्त्री दुसरी-तिसरी कुणी नसून आपल्या बहिणीच्या लग्नाला आलेली त्यांची पत्नीच निघते. या सर्व कथांतून आलेले रहस्य गोड कपटजालावर आधारलेले आहे. त्याबरोबर गैरसमजावर आधारलेली 'चहाच्या पेल्यातील वादळे' आपणाला त्यांच्या 'पुरुषाची जात', 'बायकांची जात', 'प्रेमाची खूण', 'नाटक' यांसारख्या काही कथांतून आढळून येतात. लिफाफ्याच्या अदलाबदलीमुळे पतीसाठीचे लिहिलेले पत्र पतीच्या मित्राला व मित्राचे पत्र पतीला असा घोटाला झाल्यामुळे अण्णासाहेब, यशोदाबाई, नानासाहेब व सुशीलाबाई यांच्या जीवनात निर्माण झालेले वादळ 'प्रेमाची खूण' या कथेत

रंगविले आहे.

‘बायकांची जात’ या कथेत अशाच संशयामुळे झालेला थोटाळा वर्णन केला आहे.

‘पुरुषाची जात’ मधील कॉलेजमध्ये शिकणारा नवविवाहित तरुण, वर्तमान-पत्रात एका तरुण मुलीला शिकवणी हवी असल्याची जाहिरात वाचतो, पण वर्तमानपत्राच्या हिसकाहिसकीत घर-नंबर फाटला गेल्याने तो शिकवणी शोधण्यासाठी ज्या घरी जातो ते घर त्याच्या पत्नीच्या नातेवाईकांचे असते व त्याची पत्नीही त्या वेळी तेथेच आलेली असते.

‘लाजाळूचे झाड’ मध्ये लाजाळू जावईबुवांची थट्टेखोर मेहुणीने केलेली चेष्टा रंगविली आहे. या साऱ्या कथांतून येणारे संघर्ष तीव्र नाहीत. रहस्यातून निर्माण झालेल्या गुंतागुंतीच्या घटना तशा विनोदी स्वरूपाच्या वाटतात. त्यांत येणारे योगायोग कृत्रिम असले तरी सुखदायक वाटतात आणि वाचकांना ते प्रिय वाटतात. त्यामुळे वाचक स्वाभाविकच त्यात रमून जातात.

‘योगदर्शन’, ‘प्रेम आणि युद्ध’ यांसारख्या, ‘यशवंत’ मासिकातून नंतर प्रसिद्ध झालेल्या कथांचे स्वरूपही असेच रहस्यावर आधारलेले आहे; आणि त्यां-मधील घटनाही वाचकांना हव्याहव्याशा वाटणाऱ्या आहेत. हे सारे पाहिले म्हणजे गुर्जरांची कथा ही ना. सी. फडके यांच्या कथेचा पूर्वावतार आहे असे वाटू लागते.

गुर्जर-कथा-विशेष : अनपेक्षित कलाटणी

कथेला मिळणारी अनपेक्षित कलाटणी हा वि. सी. गुर्जर यांच्या रहस्यपूर्ण कथानकांतून निर्माण झालेला महत्त्वाचा विशेष आहे. रहस्याचा परिस्फोट कथेच्या शेवटी झाला म्हणजे वाचकांना विस्मयाचा गोड धक्का बसतो, हे खरे असले तरी कथेला शेवटी अगदी अनपेक्षित कलाटणी देऊन वाचकांना स्तिमित करण्याचे ओ. हेन्रीचे खास तंत्र गुर्जरांनी यशस्वीरीत्या अनेक कथांतून हाताळले आहे. त्यांच्या ‘शेवटचे हास्य’, ‘मामाचा वारसा’, ‘कमलासना’ इ. कथा त्या दृष्टीने अभ्यासण्या-सारख्या आहेत.

‘योगदर्शन’ या कथेतही कथेला शेवटी मिळालेली कलाटणी वाचकांना अनपेक्षितपणाचा धक्का देऊन जाते.

‘आलम-इ-हिंद’ या त्यांच्या कथेचा शेवटही याच दृष्टीने पाहण्यासारखा आहे. साधारणपणे त्यांच्या प्रत्येक गोष्टीत कोणते ना कोणते तरी रहस्य असल्याने वाचकांना शेवटी अनपेक्षिततेचा आनंद बहुधा मिळतोच. विशेष म्हणजे काही अपवादात्मक गोष्टी सोडल्या तर त्यांच्या बहुतेक कथांचे शेवट सुखपूर्ण आहेत. कथानकात कुठे ना कुठे तरी गफलत होते व त्या गफलतीचे निराकरण होऊन शेवट गोड होतो. अर्थात असा शेवट करण्यात त्यांना योगायोगाचा आश्रय अनेकदा घ्यावा लागला हे खरे. पण हे योगायोग तसे, त्या काळाचा वाचक गोड मानून घेत असे.

गुर्जरकथा - खास विशेष : संवादांचे आगळेपण

कथेमध्ये येणारे चतुर, बोलके व धावते संवाद हाही गुर्जरांच्या कथेचा खास विशेष समजला पाहिजे. ‘करमणूक’ मधील ‘स्फुट गोष्टी’त निवेदनावर अधिक भर होता. या निवेदनाला गुर्जरांनी संवादाची जोड देऊन, कथेला एक आगळे परिमाण प्राप्त करून दिले. गुर्जरांच्या कथांमधील व्यक्ती या स. 1910 ते 1925 या काळात वावरणाऱ्या मध्यमवर्गातील व्यक्ती होत्या. शिक्षणाचे वारे त्या काळात हळूहळू पसरू लागले होते. स्त्रियाही थोड्याफार शिकू लागल्या होत्या; अशा स्त्री-पुरुषांच्या संवादात येणारा नर्म विनोद, अवखळपणा आणि विविध विषयांवरील चर्चा गुर्जरांच्या कथांतून वैशिष्ट्यपूर्ण रीतीने येऊ लागल्या होत्या. विशेषतः मित्रा-मित्रांतील संवाद किंवा मैत्रिणीमैत्रिणींमधील संवाद यांना वादाचे रूप येई. पण त्या वादात कंटाळवाणी, रक्ष चर्चा नसे. चर्चेच्या ओघात येणारा हास्यविनोद, कोट्या व प्रतिकोट्या करण्याची मित्रामित्रांमध्ये चाललेली अहमहमिका, त्यातून व्यक्त होणारे एकेकाचे स्वभाव या सर्वच गोष्टींमुळे या चर्चाही अतिशय चवदार होतात.

‘डोळ्यातील मुसळ’, ‘लाजाळूचे झाड’, ‘पुरुषाची जात’, ‘बायकांची जात’, ‘योगायोग’ इत्यादी अनेक कथांतून येणारे धावते संवाद गुर्जरांचे संवादलेखनाचे कौशल्य प्रकट करतात. नवविवाहित पतिपत्नीच्या संवादाला तर प्रणयाची खमंग फोडणी दिलेली असल्यामुळे त्यांना एक वेगळेच आकर्षण प्राप्त झाले आहे. ‘घात-वार’ व ‘वनविहार’ या कथा त्या दृष्टीने पाहण्यात.

‘दिपोटी’ मधील शाळातपासणीचा प्रसंग, ‘शेवटचे हास्य’ मधील चाळीतील भाऊबंदकीचे वर्णन, ‘पुरुषाची जात’ मधील कथानायक चुकून एका तरुणीची शिकवणी करण्यासाठी आपल्याच नातेवाईकाकडे गेला असताना त्याच्या मेहुणीने त्याच्या केलेल्या फजितीचे वर्णन— या साऱ्या वर्णनांतून येणारे संवाद विनोदगर्भ व मोठे चुरचुरीत वाटतात. मात्र पुष्कळदा त्यांच्या संवादात पाल्हाळ फार येऊ लागतो. कथासूत्र सोडून ते भलतीकडेच भरकटू लागतात. त्यावेळी मात्र त्यांच्या कथेतील ते संवाद कंटाळवाणे वाटू लागतात. कादंबरी या वाङ्मयप्रकाराचा या काळावर बसलेला पगडा लक्षात घेता असे संवाद क्षम्य समजावयास हवेत.

गुर्जरकथा व आकर्षक प्रसंगनिष्ठ विनोद

गुर्जरांच्या कथांमधील विनोदही मोठा आकर्षक आहे. त्यांच्या बहुतेक कथांतून प्रसंगनिष्ठ विनोदालाच प्राधान्य मिळाले आहे. गुंतागुंतीच्या घटना, गैरसमज, गोंधळ व गोड कारस्थाने यांवरच तो विनोद आधारलेला असल्याने वाचकाला तो सहजच आकृष्ट करतो.

‘दिपोटी’, ‘साहेबाचा हुकूम’, ‘भिकार कोकणात’ या तीनही गोष्टीत थट्टे-खोर मेहुण्यांनी नायकांची केलेली चेष्टा मोठी गमतीची वाटते. ‘घातवार’ मधील

पत्नीला भेटण्यासाठी निघालेल्या पण वाट चुकलेल्या नानासाहेबांच्या हालचे वर्णनही मोठे मजेदार आहे. 'लाजाळूचे झाड' मधील लाजाळू जावईबुवांना सासुरवाडीत आणण्यासाठी त्यांच्या मेहुणीने केलेले कारस्थानही मोठे गमतीचे आहे. 'न उलगडलेले कोडे' मधील बालमनाला आपल्या बहिणीचा मेहुण्याने घेतलेला मुका पाहून पडलेले, कोडे 'आग्याहून सुटका' मध्ये वेष पालटून आग्याला गेलेल्या नायकाची झालेली फजिती, 'इलम-इ-हिंद' मध्ये इंग्लंडमधील सोनेरी टोळीला बनविण्यासाठी बापूराव देशपांडे यांनी केलेले कारस्थान या साऱ्या घटनांमधील प्रासंगिक विनोद मोठा छान साधला आहे.

गुर्जरकथा व व्यक्तिनिष्ठ विनोद

प्रसंगनिष्ठ विनोदाबरोबरच व्यक्तिनिष्ठ विनोदही अनेक ठिकाणी फार छान साधला आहे. 'धूपदधमार' मधील धूपदाचे वेड असणारे धोंडोपंत, लग्न झालेले असूनही रोमॅन्टिक कल्पनांच्या आहारी जाऊन 'ज्ञानप्रकाश' मधील जाहिरातीवरून एका तरुण मुलीची शिकवणी करू इच्छिणारा 'पुरुषाची जात' मधील मनोहर, अशिलावर रुबाव मारण्यासाठी त्याला अलेक्झांड्रा हॉटेलमध्ये नेऊन भरपूर खाऊ घालणारा 'माझी पहिली केश' मधील कथानायक, त्याचप्रमाणे आपल्या मेहुण्याची चेष्टा करणारे 'साहेबाचा हुकूम' मधील पोलीस इन्स्पेक्टर, व 'दिपोटी' मधील केशवराव ह्या साऱ्यांचे गुर्जरांनी केलेले व्यक्तिचित्रण त्यांच्या विनोददृष्टीची साक्ष देते. नवविवाहित पतिपत्नीच्या संवादातून तर अवखळ विनोद अनेकदा डोकावतोच, पण या नवविवाहित दांपत्यामध्ये पुरुषाच्या अधीच्या वृत्तीने त्यांच्यावर ओढवलेल्या प्रसंगामुळेही अनेक कथांतून मोठ्या मजेदार घटना घडून येतात. गुर्जरांच्या कथांच्या लोकप्रियतेला त्यांच्या कथांतून येणारा हा प्रसन्न व निरागस विनोदही कारणीभूत झाला आहे हे विसरता येणार नाही.

गुर्जरकथा व स्वप्नाळू सुखवाद

यामधूनच अपरिहार्यपणे स्वप्नाळू सुखवादही गुर्जरांच्या कथांतून डोकावताना आपणांस आढळतो. जीवनातील तीव्र संघर्ष व त्यातील उकल गुर्जरांच्या कथांतून फारशी दिसून येत नाहीत. त्यांच्या कथांतून येणारी रहस्ये चमत्कृतिपूर्ण असतात व योगायोग नेहमी सुखपर्यवसायी असतात. गोष्ट वाचून झाल्यावर सर्व काही सुरळीत झाल्याचा निःश्वास वाचक सोडतो व आपल्या इतर व्यवसायाकडे वळतो. ती गोष्ट त्याला कुठे बोचत नाही, त्याला अस्वस्थ करीत नाही किंवा अंतर्मुख बनवीत नाही. हरिभाऊंच्या कथेतून आलेले जीवनदर्शन प्रखर आहे; तशी प्रखरता गुर्जरांच्या गोष्टीत आढळत नाही. 'प्रेम आणि युद्ध' सारखी कथा घेतली किंवा 'धूपदधमार' सारखी विनोदी कथा घेतली तर असे दिसते की, त्यांत मनो-विनोदन करण्याची कला आहे पण हृदय हलविण्याचे सामर्थ्य नाही. त्यामुळे

गुर्जरांच्या कथेचा मनावर खोल ठसा उमटत नाही. तिच्यातील स्वप्नाळू सुखवाद मनाला क्षणभर सुखावतो. पण स्वप्न संपले की सुखही संपते. 'चहाच्या पेल्या'तील वादळे निर्माण होतात व पुन्हा ती चहाच्या पेल्यात विलीन होतात. कुठे गरीब पण सद्गुणी कुमारिकेला चांगला पती मिळतो ('डोळ्यातील मुसळ'), तर कुठे प्रामाणिकपणाने, गाडीत सापडलेला बागिन्यांचा डबा परत केल्याने कन्येला इच्छित स्थळ मिळते; (दागिन्यांचा डबा) कुठे विरहाने व्याकूळ झालेला पती वाट चुकून नेमका आपल्या सासुरवाडीला येतो ('घातवार'), तर कुठे निराशेने आत्महत्या करावयास निघालेल्या तरुणीला योगायोगाने तिचा प्रियकर भेटतो ('चुकलेले ग्रहण').

गुर्जरकथा : सुखपर्यवसायी

गुर्जरांच्या कथा बहुधा नेहमीच सुखपर्यवसायी असतात. त्यामुळे वाचकाच्या डोक्याला फारसा ताण पडत नाही. या कथा रहस्यावर आधारलेल्या असतात. व्यक्तिदर्शनापेक्षा घटनांचे तपशीलवार वर्णन करण्याकडेच त्यांचे अधिक लक्ष असते. अशा घटनाप्रधान व रहस्याधारित कथांचा एक स्वाभाविक परिणाम म्हणजे, रहस्य एकदा माहीत झाले की ती गोष्ट पुन्हा वाचावीशी वाटत नाही. अशी कथा प्रथम वाचनाच्या वेळी मनाचा वेध घेते, पण ती पुन्हा वाचताना त्या कथेची गोडी-तिच्यातील रहस्य आधीच कळलेले असल्याने- तितकीशी वाटत नाही. घटनाप्रधान कथेच्या या मर्यादा गुर्जरांच्या कथांनाही पडल्या आहेत.

गुर्जरकथा व स्वभावदर्शन

इतके असूनही त्यांच्या काही कथा, त्यांतील स्वभावदर्शनामुळे चटक लावतात, काही कथा वर्णनांमुळे व वातावरणनिर्मितीमुळे पुन्हा-पुन्हा वाचाव्याशा वाटतात; तर काही कथा त्यांतील खेळकर संवादांमुळे व प्रसन्न भाषाशैलीमुळे मनाचा वेध घेतात. मनुष्यस्वभावातील सूक्ष्म छटा गुर्जर हे आपल्या अनेक कथांतून मोठ्या मार्मिक रीतीने प्रकट करतात. 'बायकांची जात' मधील स्त्रीचा संशयी स्वभाव, 'पुरुषाची जात' मधील पुरुषाची भ्रमरवृत्ती, 'डोळ्यातील मुसळ' मधील दाखविण्यासाठी आणलेल्या मुलीकडे पाहण्याची सुशिक्षिताची अनुदार वृत्ती, या व अशा कितीतरी मानवी स्वभावातल्या छटा त्यांनी आपल्या कथांतून रंगविल्या आहेत.

'दागिन्यांचा डबा' मधील मुलीच्या लग्नाच्या काळजीने व्याकूळ झालेल्या आईबापांच्या, व 'डोळ्यातील मुसळ' मध्ये बहिणीच्या लग्नाच्या काळजीने खंगलेल्या भाऊ आणि भावजयीच्या मनाच्या व्यथा त्यांनी फार चांगल्या प्रकारे रंगविल्या आहेत. विरहाने व्याकूळ झालेले नवविवाहित पती तर आपणांस अनेक कथांतून भेटतात. त्यांच्या विरहावस्थेचे चित्र गुर्जर मोठ्या कुशलतेने रंगवितात. काही कथांमधील चेष्टेखोर मेहुणे व मेहुण्याही आपल्या लक्षात राहतात. संशयाची वादळे रंगविताना पुष्कळादा त्या त्या व्यक्तीचे अंतरंग गुर्जर मोठ्या कुशलतेने

आपणांपुढे उकलून दाखवितात. त्याहीपेक्षा काही कथांमधील वातावरण व त्यामधील काव्य वाचकाच्या मनाची चटकन पकड घेते. 'जगदंबा' ही त्यांपैकी एक कथा. एका सासऱ्याला जगदंबा आपल्या सुनेच्या रूपाने घरी आली आहे, असा साक्षात्कार स्वप्नात होतो आणि मग तो त्या सुनेला देवी कल्पून तिची पूजाअर्चा करू लागतो. गावातील इतर लोकही तिच्या भजनी लागतात. योगायोगाने दोन-तीन आजारी व्यक्तींना तिच्या तीर्थांमुळे गुण येतो. त्यामुळे तिचे महत्त्व अधिकच वाढते. तिचा नवरा कच या सर्व प्रकाराने चिडतो. त्याला तो सर्व प्रकार हास्यास्पद वाटत असतो. प्रथम प्रथम ती सूनही त्या सर्व प्रकाराने बुजून गेलेली दिसते. या परिस्थितीतून निसटून जाण्यासाठी ते दोघे पळून जाण्याचे ठरवितात. पण अध्यावर वाटेवर अंबेला असे वाटू लागते की आपण खरोखर देवीच आहोत व भक्ताची सेवा घेत राहणे आपले कर्तव्य आहे. नवऱ्याच्या विरोधाला न जुमानता ती अध्या वाटेवरून परत येते. तिचा नवरा, तिचा त्याग करून जातो. परत आल्यावर एका मरणोन्मुख मुलाला तिच्या औषधाने गुण न आल्याने ती देवी नसून साधी स्त्रीच आहे अशी लोकांची खात्री पटू लागते. तिच्यावरची त्यांची श्रद्धा डळमळू लागते. शेवटी तिचीही स्वतःवरची श्रद्धा नष्ट झाल्याने गळफास लावून ती आत्महत्या करून घेते. ही सर्व कथा गुर्जरांनी अतिशय परिणामकारक रीतीने लिहिली आहे. यामधील कच, अंबा व बाबासाहेब यांच्या मनांतील भावनांची आंदोलने फार चांगली चित्रित केली आहेत.

'शेवटचे हास्य' ही अशीच एक परिणामकारक कथा. डब्ल्यू. डब्ल्यू. जेकाँब यांच्या गोष्टीचा हा अनुवाद असला तरी चाळीतील जीवनाचे, त्यामधील परस्परांच्या हेव्यादाव्याचे व भाऊबंदकीचे चित्र गुर्जरांनी फार चांगले रंगविले आहे.

'चुकलेले ग्रहण' मधील सीताबाईंचे अगतिक व करुण चित्र मनात असेच घर करून राहते. गुर्जरांच्या कथांतून विखुरलेल्या अशा कितीतरी व्यक्तिरेखा वाचकांच्या मनांत त्यांच्या वैशिष्ट्यांमुळे घर करून राहिलेल्या असतील.

गुर्जरकथेच्या मर्यादा

1) पाल्हाळ

गुर्जरांच्या कथांचे हे गुणविशेष लक्षात घेऊनही त्यांच्या कथांच्या मर्यादा पण विचारात घ्याव्यात. त्यांपैकी पहिली मर्यादा जी जाणवते ती त्यांच्या कथांमधील पाल्हाळ. आजच्या लघुकथांमध्ये आलेला रेखीवपणा पाहताना गुर्जरांच्या कथांमधील पाल्हाळ विशेषच जाणवतो. या पाल्हाळाचे एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे गुर्जर ज्या वेळी गोष्ट सांगू लागतात त्यावेळी वाचकांना सर्व तपशील पुरविण्याची जबाबदारी आपली आहे अशी कल्पना ते करून घेतात. त्यामुळे कथेमधील नायक व नायिकांच्या घराण्याचा इतिहास- त्यांचे बालपण- त्यांचे शिक्षण वगैरे सारा अनावश्यक तपशीलही कथेत येऊन जातो. गुर्जर हे एका विशिष्ट घटनेपासून कथेला

सुरवात करतात आणि नंतर मध्येच वाचकांना त्या कथेतील व्यक्तीच्या पूर्वजीवना- मध्ये घेऊन जातात. त्यामुळे त्यांची कथा रेंगाळते आणि अनावश्यक तपशीलाच्या गुंतागुंतीत वाचक सापडतो. 'डोळ्यातील मुसळ', 'दागिन्याचा डबा', 'साहेबाचा हुकूम', 'दिपोटी' यांसारख्या कितीतरी कथांची उदाहरणे देता येतील. अर्थात हा दोष ज्या काळात गुर्जर कथालेखन करीत होते त्या काळाचा आहे असे मानले तरी कथा स. १९३० नंतर बदलत गेली तरी गुर्जरांची कथा बदलली नाही. त्यांच्या अनेक कथा म्हणजे छोट्या कादंबऱ्याच वाटतात, व कादंबऱ्यांप्रमाणे त्या प्रकरणातून विभागलेल्या आहेत. (उदा. 'कपींद्र', 'प्रेम आणि युद्ध', 'कोण त्रेधा' यांसारख्या कथा). घटनांची व पात्रांची अनावश्यक गर्दी गुर्जरांच्या अनेक कथांतून आढळते. वर्णनाचा पाल्हाळही कथांच्या लांबीत भर टाकतो. संयम हा गुर्जरांना माहीतच नाही. वाचकांना अगदी भरपूर तपशील द्यावयाचा- त्यांच्या कल्पनेवर काहीही सोपवावयाचे नाही; अशी प्रतिज्ञा करूनच जणू ते लिहावयास बसतात. त्यामुळे अनेकदा कथेत प्रमाणबद्धता राहात नाही.

2) रहस्यप्रधानता

रहस्यप्रधान कथानकाच्या आवडीमुळेही गुर्जरांच्या कथांना काही मर्यादा पडल्या आहेत. रहस्य एकदा समजले की गोष्टीची गोडी संपते, हे तर आहेच; पण कथानकात रहस्य आणण्याच्या हव्यासामुळे त्यांच्या कथानकरचनेतही एक प्रकारचा साचेबंदपणा आला आहे. पुढेपुढे गुर्जरांचा वाचक कथानकातील रहस्ये सुरवातीलाच ओळखू शकतो. शिवाय त्याच त्या प्रकारच्या घटनाही पुन्हापुन्हा येऊ लागतात. थट्टेखोर मेहुणा, त्यांच्या कितीतरी कथांतून आला आहे. त्या मेहुण्यांच्या कारस्थानांतही साचेबंदपणा आल्यासारखा वाटतो. त्यांच्या कथांमध्ये नायकांवर किंवा नायिकांवर कितीही संकटे आली, त्यांच्यामध्ये कितीही गैरसमज उभे राहिले तरी कथेचा शेवट गोड होणार आहे या अपेक्षेनेच गुर्जरांचा वाचक त्यांची कथा वाचत असतो, व गुर्जर त्यांना बहुधा निराश करीत नाहीत.

3) घटनांना प्राधान्य व व्यक्तिरेखन- उपेक्षा.

शिवाय त्यांच्या कथांमधून घटनांना प्राधान्य मिळाल्यामुळे त्यांमधून व्यक्तिरेखनाकडे दुर्लक्ष होते हे वेगळेच. गुर्जरांच्या ३०-३५ कथा वाचल्यावरही त्या कथांमधील फार थोड्या व्यक्ती वाचकांच्या मनात घर करून राहतात. अर्थात त्याला काही सामान्य अपवाद आहेतच. पण त्यांच्या ८०० हून अधिक असणाऱ्या कथांच्या संभारातून, व्यक्तिरेखेवर भर असलेल्या अगदी मूठभर कथाच निवडून दाखविता येण्यासारख्या वाटतात.

गुर्जरांच्या कथांची जी उपेक्षा झाली, त्याला हे एक महत्त्वाचे कारण आहे. दिवाकर कृष्णांची 'मृणालिनीचे लावण्य' ही एक भावपूर्ण कथा वाचली की,

तीमधील अशोक व मृणालिनी डोळ्यांसमोरून दूर होत नाहीत. गुर्जरांच्या कथांचे तसे होत नाही. त्यांतील कथानकांच्या चमत्कृतींमुळे मनाला गुदगुल्या होतात, पण तेवढेच ! त्यापेक्षा अधिक परिणाम त्यांची कथा करू शकत नाही.

4) उथळ जीवनदर्शन

त्याचप्रमाणे, व त्याचमुळे गुर्जरांच्या कथेमध्ये येणारे जीवनदर्शनही उथळ वाटते, जीवनात खोलवर ते जातच नाहीत. जीवनातील दुःखे व यातना यांचे दर्शन त्यांच्या कथांतून क्वचितच घडते. त्यांच्या कथेत येणारे 'योगायोग' बहुधा सुख-मयच असतात, त्यामुळेच प्रा. ना. सी. फडके यांच्या कथेप्रमाणे गुर्जरांच्या कथेनेही आपले एक आभासमय विश्व निर्माण केले आहे. त्यातच ते व त्यांचे वाचक रमून जातात. जीवनातील प्रखर सत्याची ओळख त्यांना क्वचितच पडते.

गुर्जरांची ऐतिहासिक कथा

गुर्जरांनी काही ऐतिहासिक कथा पण लिहिल्या आहेत. 'हरिभाऊ'च्या 'करम-णूक' पत्रातून त्या काळात पुष्कळच ऐतिहासिक कथा येत असत. 'ऐतिहासिक कादंबरी' पण हरिभाऊंनी लोकप्रिय केली होती. त्यामुळे गुर्जरांचे लक्ष या विशेष कथा-प्रकाराकडे वळावे यात नवल नाही. ऐतिहासिक कथांमध्ये रहस्य, वेधांतर, कारस्थाने, योगायोग इत्यादी मालमसाला भरपूर आणता येत असल्याने ऐतिहासिक कथांचे क्षेत्र त्यांच्या प्रतिभेला मानवले असावे. पण या क्षेत्रात त्यांना अपेक्षित यश मात्र मिळू शकले नाही. त्यांचे एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे कथा लिहिताना तत्कालीन ऐतिहासिक घटनांपेक्षा त्या काळातील दंतकथांवरच त्यांनी अधिक भर दिला. ऐतिहासिक पार्श्वभूमी फक्त त्यासाठी त्यांनी निवडली. अद्भुत कल्पनारम्य कल्पित घटनांचे नाट्यपूर्ण चित्रण हेच त्यामुळे त्यांच्या ऐतिहासिक कथांचे स्वरूप बनले.

'आंधळ्याची गाय' ही त्यांची कथा पहा. ही कथा शिवकालातील आहे आणि कथेच्या शेवटी शिवाजीमहाराज कथानकात येतातही. पण कथा प्रामुख्याने दौलतराव व त्याची पत्नी मंजुळा यांची आहे. कथा प्रदीर्घ आहे. व सुरवातीचा बराच भाग दौलतराव व मंजुळा यांच्या जीवनचित्रणात गेला आहे. दौलतराव हंबत-रावाच्या पोवाड्यांनी भारला गेला आहे व शिवाजी महाराजांच्या सैन्यात आपण दाखल व्हावे व पराक्रम गाजवावा असे त्याला फार वाटते. पण मंजुळेवरील प्रेम त्याला बांधून ठेवते. शेवटी एके दिवशी कठोर निर्णय घेऊन तो वैद्याकडून जालीम विष आणतो व मंजुळेच्या व तिच्या वडिलांच्या दुष्टात ते मिसळून त्यांना प्यायला देतो—आणि सैन्यात भरती होण्यासाठी तो शिवाजी महाराजांच्यासमोर दाखल होतो. युद्धात तो शर्तीने लढतो—पण एका प्राणघातक हल्ल्यात सापडला असता व जखमी झाला असता एक तरुण पराक्रमाने त्याचा बचाव करतो व त्याला परत आपल्या छावणीत आणतो. हा तरुण कोण?—अर्थात्च ही पुरुषवेषधारी मंजुळा

असते. मग दौलतीने विषप्रयोग केला असतानासुद्धा ती वाचली कशी—पुरुषवेषातील तिला दौलतराव कसा ओळखत नाही?—कथानकातील या रहस्यांवर कथेची उभारणी केली जाते—शेवटी इतिहास नाममात्र येतो व कथा दौलतराव व मंजुळा यांची प्रेमकथा बनते.

'प्रेम आणि मरण' ही कथा नंदगुप्ताच्या काळातील. यातही इतिहासापेक्षा कल्पित दंतकथेवरच अधिक भर आहे. नंदगुप्ताच्या महाराणीची—पद्मावतीची यामिनी ही दासी. केव्हा तरी तिला नंदगुप्ताचे दर्शन घडते व ती त्याच्या प्रेमात पडते. तिचे नंदगुप्तावरील निस्सीम प्रेम व एका रात्रीचा का होईना पण महाराजाचा सहवास मिळावा यासाठी तिने रचलेले कारस्थान याच या कथेतील महत्त्वाच्या घटना. त्यामुळे नंदगुप्ताच्या काळातील इतिहासापेक्षा यामिनीच्या महाराजावरील निस्सीम प्रेमाची ही कथा बनते. कथेत काव्यात्मता येण्यासाठी त्याला संगीताचा साज चढविला आहे—पण तो साजही कृत्रिम वाटतो.

'धावा धावा! रक्षण करा! कुणी तरी धावा.' या कथेला आर्त नादाने कनकगडाचा परिसर भरून जातो' अशी आकर्षक सुरवात 'ललिता' या कथेची केली आहे. पण त्यानंतर चंद्रावत या खलपुरुषाचा ललिताला पळविण्याचा प्रयत्न व अकबराचा सेनापती वीरसिंह याने ललिताची त्याच्या तावडीतून केलेली सुटका यावरच कथेचे सर्व लक्ष केंद्रित होते. अकबर, वीरसिंह ही ऐतिहासिक नावे यात आली म्हणून या कथेला ऐतिहासिक कथा म्हणावयाचे. नाही तर एका खलपुरुषाच्या तावडीतून नायकाने नायिकेची केलेली सुटका एवढेच या कथेचे मध्यवर्ती सूत्र ठरते.

'जन्मान्तरी' ही रजपूत इतिहासाच्या पार्श्वभूमीवरील कथा. कमलगडचा किल्लेदार शक्तिसिंह याची पद्मा ही आईविरहित वाढविलेली एकुलती एक मुलगी. तिच्या सौंदर्याची कीर्ती ऐकून दिल्लीपतीची तिला मागणी येते. दिल्लीपतीचा वकील म्हणून अफगाण सरदार दिलावरसिंह आलेला आहे. योगायोगाने त्याची व पद्माची शिकारीच्या निमित्ताने गाठ पडते—अगदी प्राणघातक प्रसंगापासून तो तिला वाचवतो. दोघेही एकमेकांकडे आकृष्ट होतात. पण शक्तिसिंह हा कडवा रजपूत असल्याने अन्यधर्मीयाला आपली मुलगी देण्यास तो तयार नसतो. त्यातून निर्माण झालेला संघर्ष हे या कथेचे मध्यवर्ती सूत्र आहे. दिलावरसिंहाचे वंदावरील अकृत्रिम प्रेम, पद्माला त्याच्याबद्दल वाटणारे आकर्षण व दिल्लीपतीची मागणी या तिहेरी गुंफणीतून कथा एक वेगळेच वळण घेते. शक्तिसिंह, दिलावरसिंह व पद्मा या तिघांचे व्यक्तिचित्रण—त्यांच्या भावनांची खळबळ गुर्जरांनी अतिशय चांगली रंगविली आहे. कथा—विशेषतः कथेचा शेवट—मनाला चटका लावून जातो. पण शेवटी ही कथा, जरी तिला ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लाभली असली तरी ती ऐतिहासिक न वाटता दिलावरसिंह व पद्मा यांची कथेवरम्य प्रेमकथा वाटते.

गुर्जरांच्या जवळजवळ सर्वच ऐतिहासिक म्हणून गणल्या गेलेल्या कथांचे

स्वरूप हे असेच आहे. त्यात इतिहास फारसा नसतोच—ऐतिहासिक पार्श्वभूमीवर एखादी रहस्यपूर्ण दंतकथा किंवा कल्पित कथा असते. मात्र त्यात येणारी वर्णने अनेकदा काव्यात्म पातळीवर जातात. त्या त्या काळातील ऐतिहासिक वातावरणाचे चित्र अनेकदा ते प्रत्ययकारी रीतीने उभे करतात. मात्र ही कथा शेवटी कोणत्या ना कोणत्या तरी रहस्यावर उभी असते. वाचकांची उत्कंठा सतत जागृत ठेवत कथेच्या शेवटी अनपेक्षित कलाटणीने त्यांना विस्मयाचा धक्का द्यावयाचा हे गुर्जर-कथेचे तंत्र याही कथांतून आढळते. मात्र इतिहास मात्र त्यात नाममात्रच असतो—किंबहुना कधी कधी तो नसतोही. भीवतालच्या सामाजिक जीवनात त्यांना जितका रस वाटत होता तितके त्यांचे मन इतिहासकाळात रमले नाही. म्हणून त्यांच्या या कथांना त्या प्रमाणात यश मिळू शकले नाही.

गुर्जरांचे प्रकाशित कथासंग्रह

वि. सी. गुर्जर यांनी जवळ-जवळ 800 कथा लिहिल्या, त्या प्रमुख नियत-कालिकांतून प्रसिद्धही झाल्या. पण आज मात्र त्या अभ्यासकांना उपलब्ध होणे दुरापास्त बनलेले आहे. त्यांच्या हयातीत त्यांच्या फक्त अकरा कथांचा एक संग्रह 'द्राक्षाचा घोस' या नावाने 1936 साली प्रकाशित झाला. त्यानंतरचेही त्यांचे कथालेखन विपुल संख्येने झालेले असूनही ते 'कथासंग्रह' रूपाने प्रकाशित होऊन वाचकांसमोर आले नाही. मात्र त्यांचा दुसरा (द्वितीय) कथासंग्रह 'गुर्जरकथा' 1985 साली त्यांच्या जन्मशताब्दीच्या निमित्ताने प्रकाशित झाला आहे. (एकूण कथा : 14, संपादक : प्रा. भीमराव कुलकर्णी). याचा अर्थ गुर्जरांच्या 800 हून अधिक असणाऱ्या कथांपैकी फक्त 25 कथांचा पुस्तकरूपाने प्रकाशित झाल्या आहेत. या पंचवीस कथाही तशा, त्यांच्या उत्कृष्ट व प्रातिनिधिक कथा आहेत असेही मानता येणार नाही.

'द्राक्षाचे घोस'च्या (इ. 1936) प्रस्तावनेत, आपल्या कथा पुस्तकरूपात प्रकाशित न होण्याच्या संदर्भात गुर्जरांनी खंत व्यक्त केली आहे. ते म्हणतात,— 'आज-कालचे बहुतेक सर्व कथा-लेखक—दोनतीन सन्माननीय अपवादखेरीज करून—वयाने माझ्यापेक्षा लहान असून, त्यांचे कथालेखन माझ्यामागून बऱ्याच कालाने सुरू झाले असतानाही, त्यांपैकी बहुतेकांचे कथासंग्रह यापूर्वी केव्हाच प्रकाशित झाले आहेत. माझा एकही कथासंग्रह अद्यापी प्रकाशित झाला नसल्यामुळे, कथालेखकांत एक प्रकारे मी 'अद्वितीय' होतो. हे माझे 'अद्वितीयत्व' नष्ट होऊन माझे कथासंग्रह प्रसिद्ध व्हावेत, असा माझ्या अनेक मित्रांचा पुष्कळ वर्षे मला अत्यंत आग्रह होत असतानाही, ते प्रसिद्ध न होण्याला एक महत्त्वाचे कारण हे होते की माझेच मन त्याला तयार होत नव्हते.'

—('फळदाणी' — द्राक्षाचे घोस.)

गुर्जरांचा ललितवाङ्मयविषयक दृष्टिकोन

गुर्जरांच्या कथांचे मूल्यमापन करताना त्यांचा ललित वाङ्मयाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन कोणता होता, हेही लक्षात घेतले पाहिजे. 'द्राक्षाचे घोस' च्या प्रस्तावनेत गुर्जरांनी स्पष्ट केलेली स्वतःची भूमिका अशी आहे — (स. 1936),

'मुकुमार ललित वाङ्मयाचा मूल हेतू सौंदर्यरस—निर्मिती आणि तिच्या साधनाने वाचकांचे सात्त्विक मनोरंजन, एवढा एक आणि एकच आहे, आणि असावा असे माझे मत असून तेवढे एकच ध्येय डोळ्यांसमोर ठेवून आज अडीच तपे मी माझे कथालेखन करीत आलो आहे. हे माझे ध्येय उत्तम रीतीने साध्य होत असल्याचे कानी येऊन मला कृतार्थता वाटावी, यात नवल नाही. माझ्या गोष्टींमुळे सामाजिक अथवा राष्ट्रीय प्रगती लवमात्र साधण्यासारखी नसून, केवळ थकल्या-भागल्या मनाला काही क्षण आनंद द्यावयाचे एकमात्र कार्य त्या करीत आहेत.'

— ('फळदाणी' : द्राक्षाचे घोस; 1936 इ.)

आपल्या कथांविषयी गुर्जरांची भूमिका

'घुव' मासिकाच्या संपादकाला 1936 साली दिलेल्या मुलाखतीत वि. सी. गुर्जर म्हणतात—

'आजकालच्या तंत्रवाद्यांच्या मताप्रमाणे ज्यांना 'लघुकथा' ही संज्ञा देता येईल, अशा कथा मी फारच थोड्या लिहिल्या आहेत. 'आधुनिक लघुकथा' म्हणजे 'शब्दचित्रे' ही एका समालोचकाने अलीकडेच केलेली व्याख्या मान्य केल्यास माझ्या 'कथा' पैकी पाच—सात तरी 'लघुकथा' ठरतील की नाही, याविषयी मला शंकाच आहे. सामान्यतः ज्यांना इंग्रजीत— Long shorts (दीर्घकथा) म्हणतात, त्या सदरात जमा होतील अशाच गोष्टी मी लिहितो. माझे आदर्शस्थानीय कथालेखक प्रभात-बाबू यांच्याही बहुतेक सर्व गोष्टी अशाच तऱ्हेच्या आहेत, आणि त्यांचाच किता अभिमानपूर्वक कथालेखनात मी गिरवला आहे. मराठी कथावाङ्मयाच्या काही इतिहासलेखकांनी आणि समालोचकांनी, माझ्या गोष्टी 'लघुकथे' च्या तंत्रानुसार लिहिलेल्या नाहीत आणि त्या सदरात त्या बसू शकत नाहीत, म्हणून नाके मुरडली आहेत. या मुद्दालेखकांना मला नम्रपणे विचारावयाचे आहे की, जे मी केले नाही ते केले आहे असा आरोप प्रथम मजवर लादून,— ते केलेले नीट झाले नाही, असा गिल्ला करणे अन्याय्य नाही का? माझ्या गोष्टींना मी 'लघुकथा' अशी संज्ञा दिली होती तरी केव्हा? त्या 'लघुकथा' म्हणून मी लिहिल्याच नसताना लघुकथालेखनाची तंत्रे मी झुगारून दिली आहेत, अशी हाकाटी करण्यात स्वारस्य काय? माझ्या कथांना ललितवाङ्मयात स्थान आहे की नाही हा प्रथम प्रश्न असेल तर त्यांना 'संपूर्ण गोष्ट' म्हणा अगर दुसरे काही नाव ठेवा; परंतु त्यांना 'लघुकथा' या सदरात कोवू नका, अशीच माझी या विद्वान मर्मज्ञ रसिक समालोचकांना नम्र प्रार्थना

आहे.' - ('ध्रुव' : 1936).

सौंदर्यनिर्मिती व वाचकांचे सात्त्विक मनोरंजन

गुर्जरांच्या कथेचा विचार करताना त्यांची, त्यांच्या लेखनामागे असलेली वर उद्धृत केलेली भूमिका नीट लक्षात घेतली पाहिजे. 'सौंदर्यरसनिर्मिती' व 'वाचकांचे सात्त्विक मनोरंजन' एवढा एक आणि एकच हेतू नजरेसमोर ठेवून त्यांनी कथालेखन केले; आणि त्यांचा हा हेतू निश्चितच साध्य झाला आहे. 1906 साली प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या 'साक्षीदार' या पहिल्या कथेपासून ते अखेरीच्या कथांपर्यंत त्यांच्या कथांनी वाचकांचे भरपूर मनोरंजन केले आहे. त्यांच्या कथेला 'रंजकता' हा एकच महत्त्वाचा निकष लावावयास हवा, आणि त्या निकषाला त्यांच्या कथा पुरेपूर उतरतात. वाचकांना काही शिकविण्याचा किंवा सखोल जीवनदर्शन घडविण्याचा अभिनिवेश गुर्जरांनी कधीही बाळगला नाही. वास्तविक मराठी कथा त्यांच्या समोर झपाट्याने बदलत होती. फडके-खांडेकरांचे युग आले व गेले. गाडगीळ-गोखले यांचे नवकथेचे युग त्यांच्या डोळ्यादेखत सुरू झाले व बहरले. पण गुर्जरांची कथा काही बदलली नाही. अगदी शेवटी-शेवटी त्यांच्या कथांतून सूक्ष्म बदल दिसून यावयास लागला होता. नकळतच घटनाप्रधान कथांकडून ते सूक्ष्म व्यक्तिदर्शनाकडे वळत होते. त्यांच्या 'गुर्जरकथा' या पुस्तकातील 'निदान,' 'कुबडी,' 'आत्मवत् सर्व भूतानि' यासारख्या काही कथा मराठी कथेच्या बदलत्या स्वरूपाचा त्यांच्यावर झालेला परिणाम स्पष्ट करतात. पण याही कथा प्रामुख्याने रंजनप्रधानच आहेत. व अशा कथाही प्रामुख्याने संख्येने फारच थोड्या आहेत. गुर्जरांच्या कथेचा मूळ पिंड हा शेवटपर्यंत तसाच राहिला. गुर्जर आपल्या भूमिकेशी प्रामाणिक राहिले आणि वाचकांना त्यांनी भरभरून आनंद दिला.

गुर्जरकथा : बहुतांशी अनुवादित

गुर्जरांची बरीचशी कथा अनुवादित आहे. प्रभातकुमार मुखर्जी यांच्या कथांचा परिणाम त्यांच्या कथांवर खूपच झाला. त्यांच्या बऱ्याचशा कथांचा त्यांनी अनुवादही केला आहे. काही कथांवर उल्लेख आहेत तसेच काही कथांवर तसे ते नाहीतही. पण प्रभातकुमार मुखर्जींच्या कथारचनापद्धतीची छाप मात्र गुर्जरांवर अखेरपर्यंत पडलेलीच राहिली-

नाटकाचा उत्कर्ष, वाचकांशी नाते, उत्कंठापूर्ण सुरुवात, तपशील, चोटाळे, गैरसमजांची पेरणी, मुख्य पात्रांच्या तोंडून रहस्याची उकल, मधुर भाष्य करण्याची प्रवृत्ती, तंत्रकुशलता, कलात्मक शेवट, गौप्यस्फोटाची मोक्याची जागा अशा अनेक शैली - विशेषांच्या बाबतीत गुर्जरांनी प्रभातकुमार मुखर्जींची सहीसही नक्कल केली आहे.

गुर्जरकथांच्या अनुवादाचे स्वरूप

इंग्रजी कथाकारांपैकी डब्ल्यू. डब्ल्यू. जेकाँब या विनोदी कथाकाराचा व

ओ. हेन्री या प्रसिद्ध कथालेखकाचा त्यांच्यावर काही प्रमाणात परिणाम झाला असावा असे वाटते. काही, रशियन भाषेतील कथांचाही त्यांनी अनुवाद केला आहे. अनुवादित कथांच्या बाबतीत गुर्जर मूळ कथानकात खूपच स्वातंत्र्य घेत. मध्यवर्ती कल्पना कायम ठेवून पात्र व प्रसंग यांबाबतीत गुर्जरांनी घेतलेले स्वातंत्र्य लक्षात घेता त्या कथांना रूपान्तरित वा अनुवादित कथा का म्हणावे हा प्रश्नच पडतो. त्यांना त्या कथा रूपान्तरित वाटतच नाहीत, आणि म्हणूनच बऱ्याच कथांवर ते तसा निर्देशही करत नाहीत.

काही कथा निनावी -

गुर्जरांच्या गुरव्राती-सुरवातीच्या कितीतरी कथा निनावी आहेत. (उदा. 'प्रेमाचा परिणाम,' 'चंद्रिका,' 'शोकक्षोभ,' 'पितृवंचना,' 'कर्पींद्र,' 'हवापालट,' आणखी कितीतरी.) पण गुर्जरांची खास अशी शैली सहज ओळखता येते. 1908 साली प्रसिद्ध झालेली 'चंद्रिका' ही कथा व 'प्रेम आणि युद्ध' ('यशवंत' : मासिक : साहित्य संमेलन अंक) ही कथा पाहिल्यास, त्यात विलक्षण साम्य सापडेल - शैलीचे व रचनेचे. त्यामुळे गुर्जरांच्या रचनेचा 'पॅटर्न' अगदी सहज ओळखता येण्यासारखा झाला आहे. त्यांच्या कथेचे वैशिष्ट्यही ते व मर्यादाही तीच.

मराठी कथेला गुर्जर-कथेने निराळे लावलेले वळण

'गुर्जरांच्या कथेने मराठी कथेला निराळे वळण लावले,' असे ज्यावेळी आपण म्हणतो त्यावेळी त्यांच्या कथेचे हे सर्व विशेष लक्षात घ्यावयास हवेत. 'स्फुटगोष्टी' मधील बोधपरता त्यांनी दूर केली व रंजनाचे उद्दिष्ट नजरेसमोर ठेवले. त्यासाठी कथानकात रहस्याची निमिती करून वाचकांचे लक्ष शेवटपर्यंत कथानकावर खिळून राहील अशी कथारचना केली. त्यात चतुर व बोलके संवाद आणले व खेळकर विनोद आणला. हरिभाऊंची 'स्फुट गोष्ट' व प्रा. ना. सी. फडके यांची 'लघुकथा' यांना सांघण्याचे कार्य गुर्जरांनी केले; आणि मुख्य म्हणजे कथेला वाचकवर्ग मिळवून दिला व प्रतिष्ठा मिळवून दिली. 'करमणूक' मध्ये केवळ रकाने भरण्यासाठी निर्माण झालेली 'स्फुट गोष्ट' आता 'मनोरंजन' मध्ये 'संपूर्ण गोष्ट' म्हणून मानाचे स्थान घेऊ लागली. त्याचीच परिणती 'यशवंत' सारख्या केवळ कथेला वाहिलेल्या मासिकाचा जन्म होण्यात झाली.

मराठी कथेच्या दालनात गुर्जरांनी केलेली ही कामगिरी उपेक्षणीय खासच नाही व मराठी रसिकांनी तिची योग्य ती दखल घेतली पाहिजे.

प्रकरण 3

वि. सी. गुर्जर यांचे 'कादंबरीविश्व'

गुर्जरांची ओढ 'कादंबरी' कडे

गुर्जरांनी ज्या काळात लेखनास सुरुवात केली त्या काळात 'कादंबरी' हा वाङ्मय-प्रकार अतिशय लोकप्रिय होता. महत्त्वाच्या अशा समजल्या जाणाऱ्या बहुतेक नियतकालिकांतून 'चालू कादंबरी' हे सदर असायचे, आणि ते अतिशय लोकप्रियही झाले होते. हरि नारायण आपटे यांच्या जवळ जवळ सर्व कादंबऱ्या 'करमणूक' मधून क्रमशः प्रसिद्ध झाल्या होत्या. 'मनोरंजन,' 'उद्यान,' 'नवयुग,' 'मधुकर' अशा अनेक नियतकालिकांतून क्रमशः प्रसिद्ध होणाऱ्या कादंबऱ्या हे वाचकांचे खास आकर्षण असे. त्यामुळे 'काव्य,' 'कथा,' 'नाटक' या क्षेत्रांत वावरणाऱ्या गुर्जरांनाही या वाङ्मयप्रकाराचा मोह पडणे अगदी स्वाभाविक होते. विशेषतः त्यांच्या प्रतिभेला काव्य व नाटकापेक्षा कथा-कादंबरीचे माध्यम अधिक जवळचे वाटले. त्यामुळे या दोन क्षेत्रांतच त्यांच्या प्रतिभेने मुक्तपणे विहार केला.

कादंबरी-लेखन-प्रारंभ 'रूपान्तरा' ने

कथांप्रमाणे कादंबरी-लेखनालाही त्यांनी अनुवादापासून सुरुवात केली. त्यांच्यावर कथेप्रमाणेच बंगाली कादंबरीचा प्रभाव विशेष पडला. स. 1895 मध्ये काशिनाथ रघुनाथ मित्र यांनी 'मासिक मनोरंजन' सुरू केले; व त्यातून ते बंगाली कादंबऱ्यांची रूपान्तरे देत गेले. मित्र यांचा बंगाली साहित्याचा चांगला अभ्यास होता. विशेषतः बंगाली कादंबरीतील भावपूर्ण वातावरण, महाराष्ट्रातील जीवनाशी मिळत्या जुळत्या चालीरीती आणि त्यातून प्रकट होणारे स्त्रीजीवनाचे विविध पैलू यांकडे ते इतके आकृष्ट झाले की त्यांनी स्वतः बंगालीमधील काही उत्कृष्ट कादंबऱ्यांचे अनुवाद 'मासिक मनोरंजन' मधून द्याव्यास सुरुवात केली. 'धाकट्या सूनवाई,' 'अलक किशोरी,' 'लीला' 'मृणालिनी' या त्यांनी मराठीत आणलेल्या कादंबऱ्या विशेष लोकप्रिय बनल्या. याचा प्रभाव गुर्जरांवरही पडला

असावा. पुढे मित्र यांच्या प्रोत्साहनाने वि. सी. गुर्जर बंगाली शिकले; उत्तमोत्तम बंगाली साहित्याचा परिचय करून घेतला. वास्तविक याच काळात हरिभाऊ आपटे यांची सामाजिक वास्तववादी कादंबरी वाचकांचे लक्ष वेधून घेत होती. काही इंग्रजी कादंबऱ्यांची यशस्वी रूपान्तरेही मराठीत येऊ लागली होती. पण ज्या विशिष्ट भावपूर्ण-वचनित अतिरंजित भावपूर्ण-जीवनाचे गुर्जरांना वेड होते, ज्या रहस्यपूर्ण नाट्यात्मकतेने त्यांच्या प्रतिभेची पकड घेतली होती, ते जीवन व ती नाट्यात्मकता त्यांना बंगाली कादंबरीतून आढळली. विशेषतः बंगालीतील प्रसिद्ध कथाकार व कादंबरीकार प्रभातकुमार मुखर्जी यांच्या साहित्याने गुर्जरांच्या मनाची पकड घेतली. त्यामुळे कथेप्रमाणेच कादंबरीलेखनाच्या बाबतीतही बंगाली साहित्याचाच आदर्श त्यांनी आपणांपुढे ठेवला व स्वतःस आवडलेल्या उत्तमोत्तम बंगाली कादंबऱ्यांची रूपान्तरे वा अनुवाद त्यांनी मराठी वाचकांसमोर ठेवले.

गुर्जरलिखित कादंबऱ्या

गुर्जरांनी लहान-मोठ्या 26 कादंबऱ्या लिहिल्या. त्यांतील बऱ्हुंशी कथानके बंगाली कादंबऱ्यांवरून घेतली आहेत. त्यातही तीन प्रकार प्रामुख्याने आढळतात. एक प्रकार असा की-

गुर्जरांनी कथानक बंगाली कादंबरीवरून घेतले असले तरी त्याला अत्यंत कुशलतेने महाराष्ट्रीय वेष चढवून त्यांनी त्या कादंबऱ्या पूर्ण मराठीमय करून टाकल्या आहेत. नाव, गाव, वेशभूषा, चालीरीती, आणि वातावरण संपूर्णपणे मराठी करून त्यात अनेक ठिकाणी योग्य तो, संस्कृतीप्रमाणे बदल करण्याचे स्वातंत्र्यही अशा कादंबऱ्यांतून गुर्जरांनी घेतले आहे. शिवाय त्यांतील त्यांची खास भाषा शैली, चतुर संवाद, त्या त्या प्रसंगाला दिलेले मराठी वळण यांमुळे या कादंबऱ्या अनुवादित न वाटता स्वतंत्र अशाच वाटतात.

दुसऱ्या प्रकारात, गुर्जरांनी मूळ बंगाली कादंबरीचा, त्यात कोणताही बदल न करता साधारणतः शब्दशः नसला तरी मूळावरहुकूम अनुवाद केलेल्या कादंबऱ्या येतात. स. 1935 नंतर शरच्चंद्र चटर्जींच्या काही कादंबऱ्यांचे गुर्जरांनी केलेले अनुवाद या प्रकारात येतात.

तिसऱ्या प्रकारात, कोणत्या तरी कथेचे वा कादंबरीचे केवळ कथाबीज घेऊन त्याचा ते स्वैर विकास करतात. अशा कादंबऱ्यांना ते स्वतंत्रच मानतात, त्यामुळे मूळ कलाकृतीचा उल्लेख गुर्जर करीतच नाहीत. कदाचित तशा त्या कृती स्वतंत्रच असणे, हेही शक्य आहे. कपींद्र, जलतरंग, अंजन, अग्निदिव्य अशा काही कादंबऱ्या या प्रकारातल्या होत.

गुर्जरांनी अनुवादिलेले बंगाली कादंबरीकार

प्रभातकुमार मुखर्जी हे जरी गुर्जरांचे आवडते लेखक असले तरी अन्य बंगाली

कादंबरीकारांच्या कादंबऱ्यांचाही अनुवाद गुर्जरांनी मराठीत आणला आहे. जसे- रमेशचंद्रदत्त, राखाल दास बानर्जी, कालीप्रसन्न दासगुप्ता, उपेंद्रनाथ गांगुली, हर- प्रसाद शास्त्री, शरच्चंद्र चटर्जी व रवींद्रनाथ टागोर, इ. अर्थात् गुर्जर हे विशिष्ट लेखकांचीच निवड करतात असे दिसत नाही. ज्या कादंबऱ्या गुर्जरांना विशेष आवडल्या, विशेष रंजक वाटल्या, ज्यांत कथानकाची गुंतागुंत व रहस्ये प्रामुख्याने असतात अशाच कादंबऱ्यांची गुर्जर निवड करतात असे दिसते. त्यामुळे अनुवादा- साठी कादंबरी निवडताना गुर्जरांच्या आवडीनिवडीची मर्यादा पडल्याचे स्पष्टपणे जाणवते.

अनुवादार्थ आवश्यक बाबी

कोणत्याही परभाषेतील साहित्य कृतीचा अनुवाद वा स्वैर रूपान्तर करताना दोन गोष्टींची आवश्यकता असते. ज्या भाषेतून त्या कलाकृतीची निवड केली असेल त्या भाषेचे, त्या संस्कृतीचे व तेथील समाजजीवनाचे संपूर्ण ज्ञान व ज्या भाषेत अनुवाद करावयाचा, त्या भाषेवरील अनुवादकर्त्याचे प्रभुत्व. अर्थात् गुर्जरांच्या ठिकाणी हे दोन्ही गुण प्रभावाने होते. बंगाली भाषेबरोबरने बंगाली संस्कृतीही त्यांनी आत्मसात केली होती. मराठी भाषेवरील त्यांचे प्रभुत्वही वादातीत होते. साहित्यकृतीचे रूपान्तर करताना बंगाली जीवनाचे विशेष, आपल्या महाराष्ट्रीय जीवनात संक्रान्त करून घेण्याची कला तर त्यांनी आत्मसात केली होतीच. त्यामुळे गुर्जरांच्या रूपान्तरित कादंबरीतील प्रसंग अगदी आपल्याच समाजातील आहेत असा प्रत्यय मराठी वाचकांना येत असे. वंग संस्कृतीवर मराठी संस्कृतीचे कलम करण्याचे गुर्जरांचे कसब खरोखर वाखाणण्यासारखे आहे.

गुर्जरांची सुरवातीची अनुवादित कादंबरी- शारदा

गुर्जरांच्या, सुरवातीच्याच 'शारदा' या कादंबरीतून त्यांच्या लेखनाचे हे सर्व पैलू दिसून येतात. वंग कादंबरीकार श्री. ननिलाल उपाध्ये यांच्या 'युगल- प्रदीप' या अद्भुतरम्य कादंबरीचे गुर्जरांनी केलेले रूपान्तर 'मनोरंजन' मासिका- तून 1911-12 साली प्रसिद्ध झाले होते. रूपान्तर करताना मूळ बंगाली कादंबरी- तील नाव, गाव, रीतिरिवाज इत्यादीत इष्ट ते बदल करून त्याला मराठी परिवेश देण्याचे कौशल्य त्यांच्या या अगदी सुरवातीच्या कादंबरीत सुद्धा दिसून येते. 'रहस्य- पूर्ण घटना' असलेल्या कादंबरीची निवड ही देखील त्यांच्या प्रवृत्तीची द्योतक आहे. शारदा ही या कादंबरीची नायिका. कुंदपूरच्या घनाढ्य मराठा जहागिरदार नाना- साहेब यांची कन्या म्हणून प्रथम तिचा परिचय होतो. पण ती नानासाहेब घोरपड्यांची मुलगी नसून माधव दीक्षित यांचा मुलगा मधुसूदन व त्याची पत्नी त्रिवेणी या दांपत्याची मुलगी असल्याचे रहस्य शारदेला व वाचकांनाही जवळ-जवळ कादं- बरीच्या अखेरीस कळते. मात्र याच्या संकेतसूचना काही ठिकाणी दिल्या असल्याने

वाचकांची उत्कंठा सतत वाढत राहते. नानासाहेब शारदेचा विवाह हंबीररावांशी करण्याची ज्यावेळी घाई करतात, त्यावेळी त्यांचे उपाध्याय नीलकंठ दीक्षित 'लवकर विवाह केला तर बधू-वरांना अनिष्ट आहे,' असे सांगून तीन वर्षे विवाह लांबणीवर टाकतात. दुसरे म्हणजे उत्तर हिंदुस्थानात सर्व मंडळी यात्रेला गेली असताना शारदेची एका योगिनीशी गाठ पडते. त्यावेळी ती शारदेला कौतुकामारा- तील कनकदीप कोणालाही नकळत सरस्वतीच्या डोहात फेकून देण्यास सांगते. ही योगिनी म्हणजे शारदेची आईच असते, हा उलगडा शेवटी होतो.

दादासाहेब ऊर्फ संभाजीराव हे 'शारदा' मधील खलपात्र ; पण त्यापेक्षा नियती हीच येथे फार मोठे खलपात्र आहे. नियतीने शारदेच्या जीवनाशी कितीही कठोर वर्तन केले तरी शारदा अधिकाधिक उदात्त बनत जाते. नानासाहेबांची सगळी संपत्ती सहज मिळण्यासारखी असूनही ती तिचा त्याग करते; व नानासाहेबांच्या खऱ्या औरस मुलीला ती तिची संपत्ती देतेच, पण त्याशिवाय ती तिचा हंबीररावाशी विवाह लावून देण्याचा दृढ निश्चयही करते व तातडीने तो तडीला नेतेही. मात्र हंबीररावाचा विवाह पार पाडून, कुणाचेही न ऐकता ती स्वतः संन्यासिनी बनण्या- करिता कुंदनपूर सोडून जाते.

'शारदे'चे हे अलौकिक व्यक्तिमत्त्व मूळ कादंबरीइतकेच सरस व उज्ज्वल रंगवून गुर्जरांनी कादंबरीचा शेवट पुढील बोधवाक्याने केला आहे:-

'देवी शारदे, तुझ्या या अलौकिक स्वार्थत्यागपूर्ण चारित्र्याच्या परिशीलनाने या आर्यावर्तातील तुझे अनुकरण करणारी अनेक स्त्रीरत्ने निपजून त्याला स्वर्गचि- स्वरूप येणार नाही काय ?'

मूळ बंगाली कादंबरीतील कथानकाचा सांगाडा घेऊन त्याला मराठी वेष चढविण्यात गुर्जर किती यशस्वी झाले हे त्यांच्या या सुरवातीच्याच कादंबरीवरून दिसून येते. अनुवाद करताना वातावरणाच्या दृष्टीने इष्ट ते बदल करण्याचे स्वातंत्र्य त्यांनी घेतले आहेच. पण व्यक्तिचित्रणात रंग भरताना ते महाराष्ट्रातील जीवनाशी सुसंगत असावे, हे तंत्रही त्यांनी सांभाळले आहे. उदाहरण म्हणून 'तात्या पंतोजीच्या शाळेत' या प्रकरणात तात्या पंतोजीचे व तात्या पंतोजीच्या शाळेचे त्यांनी केलेले विनोदी वर्णन पाहण्यासारखे आहे. त्या काळातील मराठी गावठी शाळेचे चित्र त्या- तून स्पष्टपणे उभे राहते. अशा महाराष्ट्रीय जीवनाला अगदी जवळच्या वाटणाऱ्या अनेक छटा या कादंबरीतून विखुरलेल्या आढळतील.

गुर्जर-अनुवादित कादंबरी 'पौर्णिमेचा चंद्र'

'रत्नदीप,' या प्रभातकुमार मुखर्जींच्या कादंबरीचे 'पौर्णिमेचा चंद्र' या नावाने वि. सी. गुर्जर यांनी केलेले रूपान्तर हे त्यांच्या अनुवाद-कौशल्याचे आणखी एक उदाहरण आहे. मूळ 'रत्नदीप' कादंबरी बंगालमध्ये इतकी लोकप्रिय झाली होती की 'मानसी' या श्रेष्ठ वंग मासिकातून ती प्रसिद्ध होत असताना केवळ या

कादंबरीमुळे त्या मासिकाचे वर्गणीदार दुप्पट झाले. मराठीत तिचे रूपान्तर करताना महाराष्ट्रीय वातावरणात गुर्जरांनी ती कुशलतेने चपलखपणे बसवली आहे. दुधनी स्टेशनवर असिस्टंट स्टेशनमास्टर म्हणून काम करणाऱ्या गणपतरावांची ही कहाणी. पत्नीचे प्रेम संपादन करता येत नाही, आणि दुर्दैवाने नोकरी पण सुटलेली. अशा स्थितीत स्टेशनवर शेवटच्या दिवशी काम करत असताना त्यांना एका बैराग्याचे प्रेत रेल्वेत आढळते. त्याच्याजवळील कागदपत्र व डायरी पाहून असताना तो. बैरागी बाणथडीचा इनामदार असून सन्यासाश्रमाचा त्याग करून पुन्हा गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार करण्यासाठी तो बाणथडीला निघाला होता, असे त्यांना कळते त्या बैराग्याचे रंग, रूप, अंगकाठी, चेहरा अगदी थेट गणपतरावांसारखा असल्याने एक वेगळाच विचार गणपतरावांच्या मनात येतो. बाणथडीचे इनामदार म्हणून बाणथडीला आपण स्वतःच जाण्याचा विचार ते करतात व तो ते अमलातही आणतात. इनामदारांचे दिवाण— काकासाहेब पटवर्धन, खुद्द आईसाहेब, व नानासाहेब इनामदारांच्या पत्नी वहिनीसाहेबही गणपतरावांना नानासाहेबच समजतात. फक्त संशय असतो तो, इनामदारांची संपत्ती या ना त्या नात्याने शिळंकृत करू इच्छिणाऱ्या वसंतरावांना, व त्यांच्या काही साथीदारांना. वसंतराव नाना लटपटी-खटपटी करून गणपतरावांची खरी माहिती काढतात. पण गणपतरावांना वहिनीसाहेबांचे नानासाहेबांवरील निरागस प्रेम व निष्ठा पाहून स्वतःच्या कपटाचरणाची लाज वाटू लागते व शेवटी सत्य काय ते वहिनीसाहेबांपुढे ते स्पष्ट करतात. मात्र आत्यंतिक अपेक्षाभंगाने वहिनीसाहेबांचा हाय खारून मृत्यू ओढवतो. इतका अनर्थ झाल्यावर व गणपतरावांचे कपट कळल्यानंतरही आईसाहेब— गणपतराव संपत्तीच्या लोभाने वाममागने गेले नाहीत, अधर्माचा त्यांनी आश्रय केला नाही— म्हणून गणपतरावांचा त्या, 'बाळा' म्हणून स्वीकार करतात व त्यांच्याच आश्रयाला आलेल्या त्यांच्या पत्नीचा— यमुनाबाईचा— त्यांना स्वीकार करावयास लावतात.

या कादंबरीतील रहस्यपूर्ण वातावरण, घटनांची गुंतागुंत व कल्पनारम्य योगायोग हे जितके मनाची पकड घेतात, तितक्याच त्यातील व्यक्तिरेखाही मनाला आकृष्ट करतात. विशेषतः पतीविषयीची श्रद्धा व भक्ती असणाऱ्या वहिनीसाहेब, उदार मनस्क व दयाशील आईसाहेब, धर्माधर्माच्या कल्पनेत हेलकावे खाणारा व शेवटी वहिनीसाहेबांच्या उज्ज्वल पतिभक्तीमुळे पश्चात्ताप पावलेला गणपतराव या व्यक्तिरेखा मनाची पकड घेतात. त्याचबरोबर वसंतराव व चंपा यांच्या कारस्थानाची फोडणी कथेला मिळाली आहे. वातावरणनिर्मिती हा या रूपान्तराचा आणखी एक विशेष. पहिल्या खंडात दुधनी स्टेशन व त्याचा परिसर व पुढील खंडात बाणथडीतील इनामदारवाडा, तेथील जीवन यांचे वर्णन महाराष्ट्रीय जीवनाशी अगदी एकरूप झाले आहे. त्यामुळे कादंबरी रूपान्तरित असूनही स्वतंत्र कादंबरीचा दर्जा तिला गुर्जरांनी प्राप्त करून दिला आहे.

अनुवादाचे स्वरूप

'शारदा' व पौर्णिमेचा चंद्र' या दोन कादंबऱ्यांच्या, गुर्जरांनी केलेल्या रूपान्तरावरून काही गोष्टी सहज लक्षात येतात. एक तर कथानकाचा मूळ गाभा कायम ठेवून त्याला मराठी परिवेष देण्याची कला गुर्जरांना चांगली साधली आहे. त्याबरोबरच रूपान्तर करण्यासाठी त्यांनी कोणत्या प्रकारच्या कादंबऱ्यांची निवड केली आहे याचीही कल्पना या दोन अनुवादांवरून येऊ शकते. ज्या कादंबऱ्यांतून चटकदार, नाट्यपूर्ण घटना असतील, ज्यांत वाचकांची उत्कंठा वाढविणारे कोणते ना कोणते रहस्य असेल आणि ज्यांचा शेवट सुखद, वाचकांना आवडणारा आणि काही प्रमाणात त्यांना अन्तर्मुख करणारा असेल अशा कादंबऱ्यांची निवड गुर्जरांनी आवर्जून केलेली दिसते. त्यातही साधारण उच्च मध्यमवर्गीय, सुखवस्तू व पांढरपेशा जीवनाचे चित्रण अशा कादंबऱ्यांतून केलेले असे. कारण अशा कादंबऱ्यांतील जीवन महाराष्ट्रातील मध्यमवर्गीय जीवनाशी पुष्कळदा संवादी असते. त्यामुळे त्याचा अनुवाद करताना मराठी वाचकांना ते आपलेच चित्र वाटते. विशेषतः गुर्जरांच्या अनुवादित कादंबऱ्यांतून बंगाली जमीनदाराचे चित्रण अनेकदा येते. रूपान्तरात जमीनदारांचे होतात इनामदार. बंगालमधील जमीनदार व महाराष्ट्रातील इनामदार यांच्या स्वभावछटा मिळत्याजुळत्या असल्याने त्या चित्रणातही अससल मराठी मन प्रगट होते.

अनुवादासाठी निवडलेल्या कादंबऱ्या

गुर्जरांनी अनुवादासाठी निवडलेल्या बहुतेक कादंबऱ्या तशा पांढरपेशा समाजाच्या जीवनावर आधारलेल्या असल्या तरी त्यांतून सामाजिक प्रश्नांचा फारसा ऊहापोह होत नाही, आणि गुर्जरांची तशी भूमिकाही नाही. पण सत्प्रवृत्ती व असत्प्रवृत्ती यांचा संघर्ष गुर्जरांनी रूपान्तरित केलेल्या अनेक कादंबऱ्यांतून जाणवतो. त्यात सत्प्रवृत्तीचा विजय हा बहुतांशी ठरलेला असतो. विशेषतः सत्प्रवृत्तीच्या चित्रणात बहुधा स्त्रियांचा अधिक येतात. त्यांचे उदात्त दर्शन घडविण्यात गुर्जरांची प्रतिभा विशेष रमते. मूळ बंगाली कादंबरीकारांनी आपल्या कादंबऱ्यांतून अशा उदात्त स्त्रियांची चित्रे आपणांपुढे उभी केली आहेत. गुर्जर हे काही काळ 'मनोरंजन'चे सहाय्यक संपादक होते, व मनोरंजनचे ध्येयवाक्य होते— 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः।' — गुर्जरांवर या ध्येय-वाक्याचा प्रभाव निश्चित पडला असावा. त्यामुळे त्यांच्या अनुवादित व स्वतंत्र कादंबऱ्यांतूनही स्त्रीजीवनाचे उदात्त चित्रण करण्याकडे त्यांचा कल असतो. 'शारदा' कादंबरीतील शारदा, 'पौर्णिमेचा चंद्र' मधील सोज्ज्वळ वहिनीसाहेब, आईसाहेब व त्यागमूर्ती चंपा या विधानाची साक्ष देतात. गुर्जरांच्या अन्य कादंबऱ्यांतून अशा उदात्त व त्यागी वृत्तीच्या स्त्रियांची मालिकाच आपणांस दिसते. गुर्जरांच्या कादंबऱ्यांतून त्यामुळे सामाजिक

प्रश्नांचा उहापोह नसला तरी नैतिक मूल्यांचा पुरस्कार आहे ; रूपान्तर करण्यासाठी गुर्जर, अशाच कादंबऱ्यांची निवड करतात.

हतभागिनी-

‘जलधरसेन’ या प्रसिद्ध बंगाली लेखकाच्या ‘अभागी’ या कादंबरीवरून ‘हत-भागिनी’ हे गुर्जरांनी केलेले रूपान्तर वाचताना दुर्दैवाला बळी पडलेल्या अशाच एका हतभागिनीचे-सुशीलेचे-आपणांस दर्शन होते. तिचे प्रथम अजाणता चुकीचे पाऊल पडते, आणि अनेक संकट-परंपरा तिच्यावर ओढवतात. तशात ती एका दांभिक साधूच्या कचाट्यातही सापडते. पण त्या सर्वांना धोराने तोंड देणारी व शेवटी ‘आईबाबां’चे नाव घेत प्राण सोडणारी सुशीला वाचकांच्या मनाची विलक्षण पकड घेते. एका अनाथ स्त्रीच्या जीवनात कसकशी संकटे येतात-त्याला तोंड देता-देता ती कशी गुदमरून जाते याचे सुशीलेच्या रूपाने उत्कृष्ट चित्र गुर्जरांनी (मूळ ‘जलधरसेन’ यांच्या कादंबरीवरून) आपणांपुढे केले आहे.

‘देवता’ एक यशस्वी अनुवाद

गुर्जरांनी ‘देवता’ या कादंबरीतही सुष्ट व दुष्ट यांचा संघर्ष रंगविला आहे. त्यांची ही अतिशय लोकप्रिय झालेली कादंबरी. कालीप्रसन्न दासगुप्ता यांच्या एका (उपन्यासा) कादंबरीवरून त्यांनी ती विस्तृतपणे चार खंडांत लिहिली आहे. ‘आजपर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या मराठी सामाजिक कादंबऱ्यांत इतकी हृदयंगम, परिणामकारी व सर्व गुणांनी मोठी कादंबरी क्वचितच असेल’-अशी या कादंबरीची भलावण, ती पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाली त्यावेळी करण्यात आली होती.

‘देवता’ चे’ कथानक

बंगाली जमीनदार कुटुंबाचे चित्रण मूळ कादंबरीत केलेले आहे. गुर्जरांनी तिला मराठी रूप देताना बंगाली जमीनदाराच्याऐवजी महाराष्ट्रीय इनामदाराची कादंबरीत योजना केली आहे. तालगावचे भय्यासाहेब इनामदार यांच्या दुष्कृत्याची व अत्याचाराची आणि त्या दुष्कृत्यांना खंबीरपणे विरोध व प्रतिकार करणाऱ्या त्यांच्या माईसाहेब यांची ही कथा आहे. आपला आश्रित सदाशिव याच्या सुंदर पत्नीवर-पार्वतीवर-भय्यासाहेबांचे लक्ष जाते, व आपला या अशा कार्यातील हस्तक कानडे मामा, याच्या साहचर्याने पार्वतीला वश करून घेण्याचे ते नानाप्रकारे प्रयत्न करतात. सदाशिव व पार्वतीवर अनेक प्रकारची संकटे ते आणतात. शेवटी त्यांच्या घराला आग लावून त्या गडबडीत मालती नावाच्या एका वेश्येच्या सहाय्याने तिला मुंबईला पळवून पण आणतात. माईसाहेब मात्र सर्वतोपरी आपल्या पतीला असल्या कृत्यांच्या संदर्भात विरोध करण्यासाठी उभ्या असतात, सदाशिवला मदत करणे, पार्वतीचा शोध करण्याचा प्रयत्न करणे, यांसाठी त्यांचा चाललेला प्रयत्न विशेष

नजरेत भरतो. पार्वती शेवटी आपल्या चातुर्याने आपली सुटका करून घेते. भय्यासाहेबांची कारस्थाने उघड्यावर येतात. त्यांना पश्चाताप होतो, व ते शेवटी आत्महत्या करतात. माईसाहेबांनी त्यांना त्यांच्या दुष्कर्मांला विरोध केला असला तरी पतिभक्ती त्यांच्या मनात कायम होती. शेवटी काशीविश्वेश्वराला जाण्याचा व तेथेच राहण्याचा त्या निर्धार करतात-दिराला त्या म्हणतात, ‘भाऊजी, जे निघून गेले, त्यांचा लाभ मला साऱ्या जन्मात झाला नाही. जर विश्वनाथाच्या पायाशी तिकडच मला आता तरी दर्शन होईल, तर त्याच चरणांशी पूजा करीत मी आयुष्य कंठीन.’-या उद्गारांत एका उदात्त पतिव्रतेचे मन व्यक्त झालेले आढळेल.

उपकथानक

‘देवता’ मध्येच भय्यासाहेबांचा भाऊ दिवाकर, त्यांची पत्नी लक्ष्मी व जिच्यावर त्यांचे प्रेम आहे अशी वारांगता कालिंदी-यांचे उपकथानक आले आहे. दिवाकर कालिंदीकडे आकृष्ट झालेला असतो, तिचेही त्याच्यावर अगदी मनःपूर्वक प्रेम असते. पण केवळ त्याच्या घराण्याला-लौकिकाला-बाध येऊ नये म्हणून व त्याच्या पत्नीशी त्याचे पुनर्मिलन व्हावे म्हणून ती मनाचा दगड करून एक कपटनाटक करते; दिवाकरला आपणांपासून दूर करते व शेवटी आत्महत्या करते. तिचे अपूर्व प्रेम व अपूर्व त्याग फक्त दिवाकरच्या पत्नीने-लक्ष्मीने-ओळखला आहे. ती म्हणते, ‘कालिंदी खरोखर हतभागिनी! आपल्या प्रियकराच्या मंगलासाठी आपल्या हृदयाचं हृदय-प्राणाचा प्राण तिनं दान दिला-भारी कठोर आत्मबलिदान तिनं केलं...आपल्या विषयीच्या आपल्या मनातील साऱ्या करुणेचा न सहानुभूतीचा पार नाश व्हावा या हेतूने आपल्या मनाविरुद्ध हे मोठं थोरलं कपटनाटक आपणाला तिनं करून दाखविलं.’-लक्ष्मीच्या या उद्गारांवरून लक्ष्मीच्या मनाचा मोठेपणा तर दिसतोच पण कालिंदीच्या, दिवाकरावरील प्रेमाची उदात्तताही दिसून येते.

‘देवता’ मध्ये अशा ‘तीन देवता’ंचे अत्यंत मोहक दर्शन घडते. ही कादंबरी त्यामुळेच फार लोकप्रिय झाली.

‘पतिपत्नी’ व ‘घरदार’

‘पतिपत्नी’ व ‘घरदार’ याही दोन अशाच कौटुंबिक कादंबऱ्या आहेत. दोन्ही कादंबऱ्या बंगाली कादंबऱ्या आहेत. दोन्ही कादंबऱ्या बंगाली कादंबऱ्यावरून रूपान्तरित केल्या असल्या तरी त्यातील प्रश्न अगदी भिन्न आहेत.

‘पति पत्नी’ ही कादंबरी मुकुंदराव-यमुना, आणि साहेब व कान्ता यांच्या जीवनावर आधारलेली आहे. मुकुंदराव हे जागतिक कीर्तीचे डॉक्टर. शिक्षणासाठी विलायतेला जाताना ते आबासाहेबांशी करार करतात की शिक्षणासाठी लागणारा सर्व खर्च आबासाहेबांनी द्यावयाचा आणि विलायतेतून परत आल्यावर मुकुंदरा-

वांनी आबासाहेबांच्या मुलीशी-यमुनेशी-लग्न करावयाचे. प्रेम कांतेवर असता-नाही ते करार पाळण्यासाठी यमुनेशी लग्न करतात. कांतेचा विवाह अण्णासाहेबांशी होतो. पण मुकुंदराव-कांता यांना परस्परांविषयी वाटणारी ओढ कमी होत नाही. त्यातून कांताला हिस्टेरिया जडतो. मुकुंदराव व यमुना या जोडप्यात अप्रत्यक्षपणे कांता आल्याने व अण्णासाहेब आणि कांता यांच्यात अप्रत्यक्षपणे मुकुंदराव आल्याने त्या दोन्हीही जोडप्यांच्या वैवाहिक जीवनात पेच निर्माण होतो. पण गुर्जरी तंत्राप्रमाणे मुकुंदराव व कान्ता यांच्यामधील आकर्षण हळूहळू कमी होत दोघांचे संसार सुरळीत सुरू होतात. मनोविश्लेषणाच्या दृष्टीने ही कादंबरी विशेष उल्लेखनीय आहे. कान्ता व मुकुंद यांच्या मनातील वादळे ही गुर्जरांनी-मूळाप्रमाणे विशेष प्रभावीपणे व चांगली रंगविली आहेत.

‘घर-दार’ ही कौटुंबिक कादंबरी, एकत्र कुटुंबपद्धती मान्य नसलेल्या व वेगळे राहू इच्छिणाऱ्या हट्टी उमेची कथा आहे. या कुटुंबातील सरस्वतीबाई, रामकृष्णपंत हे उमेचे थोरले दीर व थोरली भावजय, आणि उमेचा पती सदाशिव ही मंडळी समंजस आहेत. उमेची आई मात्र, मुलीने वेगळे व्हावे या हट्टाने पेटलेली असते. संघर्ष एकतर्फीच आहे. - पण यातही गुर्जरांची सुखान्त शेवट करण्याची वृत्ती जाणवते. घरातल्या सर्वांच्या चांगुलपणाचा व त्यांच्या एकमेकांवरील प्रेमाचा प्रत्यय आल्याने उमेलाच पश्चाताप होतो व ‘एकत्र राहूनच मी सुखी होईन व सर्वांना सुखी करीन’ असा ती निश्चय करते. गुर्जरांच्या या कादंबरीचा विशेष असा की त्या काळी घरोघरी आढळणारा कौटुंबिक जीवनातील ताण या कादंबरीत गुर्जरांनी चांगला रंगवला आहे.

अग्निदिव्य- एक वेगळ्या स्वरूपाची कादंबरी

‘अग्निदिव्य’ ही त्यांची अगदी वेगळ्या स्वरूपाची कादंबरी. वाचकांची उत्कंठा वाढविणारे रहस्य, भावोत्कट प्रसंग, आनंदपर्यवसानां शेवट ही सारी वैशिष्ट्ये या कादंबरीत आढळतातच. पण कथानकात रूढ प्रेमकथा न घेता खऱ्या उत्तुंग मैत्रीचे दर्शन या कादंबरीतून घडविले आहे. अनंतराव हे दारू-सट्टा इ. व्यसनात सापडल्याने हलाखीच्या स्थितीला पोहोचले आहेत. मारवाड्याकडून त्यांनी काढलेल्या कर्जाची टोचणी चालू आहे व घरदार विकण्याची पाळी त्यापायी त्यांच्यावर आली आहे. अशावेळी आपला अगदी जिवामावाचा मित्र म्हणून ते अण्णासाहेबांकडे जातात, व मदतीची याचना करतात. पण अण्णासाहेब त्यांच्याशी कठोर वागतात - दारू सोडण्याचा मित्रत्वाचा सल्ला त्यांना देतात. शेवटी त्यांना ते कर्ज देतात, पण कर्ज फिटले नाही तर पाच वर्षांनी घराची मालकी पूर्णपणे आपणाकडे यावी, असा ते अनंतरावांकडून करार लिहून घेतात. अनंतरावांना ते अनेक प्रकारच्या कसोट्या लावतात- मोह्याचे प्रसंग त्यांच्यावर आणतात. पण अनंतराव पूर्णपणे व्यसनमुक्त झाल्याची खात्री पटल्यावर अण्णासाहेब ते करारपत्र

तर अनंतरावांना परत करतातच, पण त्यांची घरे फायदेशीर विकून आलेल्या रकमेचा चेकही त्याबरोबर परत करतात. मित्राला दारूच्या दारुण व्यसनापासून सोडविण्यासाठी अण्णासाहेबांनी केलेले कपटकारस्थान शेवटपर्यंत अनंतरावांना व वाचकांना पण उमगत नाही. त्यामुळे कथानकात शेवटपर्यंत भावनिक ताण जाणवत असतो. अनंतरावांची व्यसनापासून मुक्त होण्यासाठी चाललेली धडपडही कादंबरीत चांगली रंगविली आहे. अण्णासाहेबांकडून पाच वर्षांनी लिफाफा आल्यानंतर तो तर, घर ताब्यात घेण्यासंबंधीचा - जप्तीचाच आहे, अशी अनंतरावांची झालेली समजूत व लिफाफा उघडून पाहिल्यानंतर त्यांना बसलेला गोड धक्का; हे सारे गुर्जरांचे खास तंत्र आहे. गुर्जरांना ही कादंबरी विशेष प्रिय असल्याचे त्यांनी ‘ध्रुव’ मासिकासाठीच्या मुलाखतीत (एप्रिल : 1936. ‘ध्रुव’) सांगितले आहे. याचे कारण हे त्यांचे तंत्र यात परिणामकारकरीत्या प्रगट झाले आहे; हेच असावे.

अनुवादासाठी कादंबरी निवडण्यामागील दृष्टी

गुर्जरांच्या, वरीलप्रमाणे काही महत्त्वाच्या कादंबऱ्यांचे अनुवाद लक्षात घेतले तर, अनुवादासाठी कादंबरी निवडण्यामागे त्यांची दृष्टी कोणती होती हे लक्षात येते. त्याबरोबरच त्या कादंबऱ्यांना मराठी वेष चढविताना त्यांनी त्यात जे काही फेरफार केले आहेत त्याचेही स्वरूप लक्षात येते. मूळ कादंबरीतील कथानकात फारसा बदल गुर्जर करीत नाहीत. मात्र नाव-गाव व सामाजिक चालीरीती यांचे ज्या ठिकाणी संदर्भ येतात त्याठिकाणी आपल्या मराठी वातावरणाला व चालीरीतींना योग्य ते वळण देऊन ते बदल करतात. अनुवाद वाचताना कुठेही परभाषेतील कलाकृती आपण वाचत आहोत याची वाचकांना शंकाही येऊ नये इतके त्या कादंबरीला गुर्जर मराठीमय करून टाकतात. त्यांचा अनुवाद शब्दशः नसतो. अनेकदा त्यात गुर्जरांची पदरची वर्णने येतात. संवादात तर मराठी वाक्प्रचार, म्हणी यांचा वापर करून ते त्या-त्या व्यक्तित्वांचे मराठी मन प्रगट करतात. त्यांच्या ‘स्वप्न-भंग,’ ‘प्रीतीची रीत,’ ‘गुणगौरव,’ ‘कुलकलंक’ यासारख्या रूपान्तरित कादंबऱ्या वाचत असताना त्यांच्या अनुवादकौशल्याचा हाच प्रत्यय येतो. या सर्व कादंबऱ्यांचे कथानक गुंतागुंतीचे आहे. रहस्यपूर्ण अशा घटना त्यांतून येतात आणि त्यातील वातावरण एकंदरीत गुर्जरांच्या प्रतिभेला आवडेल असे कल्पनास्पद आहे.

प्रीतीची रीत

उदाहरण म्हणून ‘प्रीतीची रीत’ ही त्यांची कादंबरी पाहता येईल. एका बंग कथेच्या आधारे ती लिहिली असल्याचे गुर्जर स्वतः सांगतात. पण संपूर्ण कादंबरी वाचताना गुर्जरांची ती एक स्वतंत्र कृती असावी असे वाटू लागते. भालचंद्र, मालविका व दमयंती या तिघांच्या प्रेमाच्या त्रिकोणावर या कादंबरीच्या कथानकाची उभारणी केली आहे. काकाच्या कृपाछत्राखाली पूर्णपणे परावलंबी झालेल्या भाल-

चंद्राच्या मनात प्रेमाचे बीज पडल्यापासून त्याची परिणती विवाहात होईपर्यंतच्या या कथाभागात मालविकेवर प्रेम करणाऱ्या भालचंद्राची, भालचंद्र व किशोर यांच्या-मध्ये घुटमळणाऱ्या मालविकेची व भालचंद्रावर निःशब्द प्रेम करून त्याच्यावरील व मालविकेवरील प्रेमासाठी स्वार्थत्याग करणाऱ्या दमयंतीची मानसिक आंदोलने गुर्जरांनी चांगली रंगविली आहेत. त्यांच्या भावभावनांचे पदर रंगवत असता कथानक रंगत जाते व मनाची चटकन पकडही घेत जाते. मूळ कथेपेक्षा कितीतरी नवीन गोष्टी कथानकात येतात. मालविकेच्या व दमयंतीच्या स्वभावाचे त्यांनी केलेले वर्णन - भालचंद्राच्या अतिसाधेपणाचे, बुजरेपणाचे त्यात आलेले वर्णन, आणि तुलनेने किशोरच्या उधळ्या स्वभावाचे व उथळ मनोवृत्तीचे येणारे वर्णन, ही सर्व, गुर्जरांच्या लेखन कौशल्याची साक्ष पटवतात.

काही बंगाली कादंबऱ्यांचे सरळ अनुवाद

अतिशय प्रसन्न व ओषवत्या भाषेत गुर्जरांनी बंगालीमधील काही कादंबऱ्यांचे, त्यातील बंगाली पार्श्वभूमी न बदलता सरळ-सरळ अनुवाद केले आहेत. दोन्ही भाषांवर गुर्जरांचे विलक्षण प्रभुत्व असल्याने हे सर्वच अनुवाद मूळ कादंबऱ्यांइतके सरस झाले आहेत. विशेषतः शरच्चंद्र चटर्जींच्या 'चरित्रहीन' या कादंबरीचा दोन भागात गुर्जरांनी केलेला अनुवाद; 'शेघेर परिचय' या त्यांच्याच (शरच्चंद्र चटर्जी) कादंबरीचा 'शेवटचा परिचय' या नावाने त्यांनी केलेला अनुवाद, आणि 'देवदास'चा (शरच्चंद्र चटर्जी) गुर्जरांनी केलेला अनुवाद, गुर्जरांच्या अनुवाद कौशल्याची साक्ष देणारे आहेत. मात्र 'देवदास' चा अनुवाद त्यांनी संक्षेप करून केल्यासारखा वाटतो. तरीही मूळातील भावोत्कटता त्या अनुवादात थोडीही कमी झालेली नाही. रवींद्र-नाथ टागोर यांच्या 'योगयोग' या कादंबरीवरून गुर्जरांनी 'संगम' या नावाने केलेला अनुवादही मूळावरहुकूम आहेच असे नाही. 'अनुवाद क्रमशः नाही. रवींद्रांचे रम्य लेखन अन् भव्य कल्पनावैभव वाचकांना पूर्ण अनुभवता यावे पण अनुवादामुळे ते बोजड व कंटाळवाणे वाटू नये ही काळजी घेतली आहे.' असे त्या कादंबरीच्या अनुवादातील प्रास्ताविकात गुर्जर म्हणतात. अनुवाद वाचताना तो कुठेही बोजड व कंटाळवाणा झालेला नाही. उलट रवींद्रनाथांच्या भव्य कल्पनाशक्तीचा वाचकांना प्रत्यय आणून देण्यात गुर्जर यशस्वी झाले आहेत, असेच हा अनुवाद वाचताना जाणवते. या सर्व अनुवादांतून मूळ लेखकाचा आशय आणि त्यांच्या कादंबरीतून व्यक्त होणारे वंग समाजाचे भावजीवन यांना कोठेही धक्का लागू नये याची काळजी गुर्जर घेतात. त्यामुळे आदर्श अनुवादाचे नमुने म्हणून गुर्जरकृत या अनुवादांकडे बोट दाखवावे लागेल.

बंगाली ऐतिहासिक कादंबऱ्यांचे अनुवाद

मात्र 'शशांक' व 'जीवनसंध्या' या दोन बंगाली ऐतिहासिक कादंबऱ्यांचे

गुर्जरकृत मराठी अनुवाद तितकेसे चांगले झालेले नाहीत हेही नमूद करावे लागेल. एक तर सुरवातीच्या काळात त्यांनी हे अनुवाद केलेले होते. 'शशांक' (1916) हा राखालदास बानर्जी यांच्या ऐतिहासिक बंगाली कादंबरीचा गुर्जरकृत मराठी अनुवाद आहे, आणि 'जीवनसंध्या' (स.1909) ही रमेशचंद्र दत्त यांच्या कादंबरीवरून अनुवादित केली आहे. रहस्य, योगयोग, वेषान्तर इ. ऐतिहासिक कथेला आवश्यक असलेली प्रभावकारी सामुग्री दोन्ही कादंबऱ्यांतून आहे. पण सामाजिक कादंबऱ्यांत रमणारे गुर्जरांचे मन इतिहासात फारसे रमू शकले नाही. त्यामुळे या दोन्ही ऐतिहासिक कादंबऱ्यांकडे वाचकांचे फारसे लक्ष गेले नाही.

गुर्जरांच्या कादंबऱ्या-स्वतंत्र की अनुवादित ?

गुर्जरांनी स्वतंत्र कादंबऱ्या लिहिल्याच नाहीत काय ? याचे उत्तर देणे कठिण आहे. कारण त्यांच्या 'रूपान्तरित' म्हणून समजल्या गेलेल्या 'पौर्णिमेचा चंद्र,' 'देवता,' 'हृतभागिनी' अशांसारख्या ज्या कादंबऱ्या आहेत त्या वास्तविक स्वतंत्रच म्हणावयास हव्यात. कथानकाचा सांगाडा परभाषेतील असला तरी त्याला मराठी वेशभूषा चढवून त्यात प्राण भरण्याचे काम गुर्जरांच्या प्रतिभेने केले आहे. 'प्रीतीची रीत' सारखी प्रदीर्घ कादंबरी तर एका वंग कथेवर आधारली आहे. अशा कादंबऱ्यांतून येणारी स्थलवर्णने, व्यक्तिचित्रणे आणि जीवनाटय अनेकदा मराठी समाज-जीवनाशी जवळीक साधणारे असते- आणि त्यामुळे मराठी रसिकांना ते आपलेसे वाटते. ज्या गुर्जरांनी आपल्या प्रतिभेने व कल्पनासामर्थ्याने ही जादू केली, ती विचारात घेता या कादंबऱ्या स्वतंत्रच म्हणावयास हव्यात. फार तर त्याला स्वैर रूपान्तर असे नाव द्यावे. मात्र स्वैर रूपान्तर करताना मूळ कलाकृतीला धक्का लागू नये एवढा संयम पाळावयास हवा. गुर्जरांनी तो निश्चित पाळला आहे. त्याबरोबर, ज्या कलाकृतीवरून आपण कादंबरी लिहिली आहे त्या कलाकृतीचा ऋण-निर्देश, गुर्जर आवर्जून करतात, हेही आपण लक्षात घ्यावयास हवे.

पण काही कादंबऱ्यांच्या बाबतीत गुर्जर असा ऋणनिर्देश करीत नाहीत. त्यामुळे त्या त्यांच्या स्वतंत्र कादंबऱ्या असाव्यात, असे वाटते. 1937 सालची 'अंजन' व 1971 सालची 'जलतरंग' या त्यांच्या कादंबऱ्यांवर असा 'ऋणनिर्देश' आढळत नाही. 'मनोरंजन' मधून प्रसिद्ध झालेल्या 'अग्निदिव्य' व 'कपींद्र' या कादंबऱ्यांच्या बाबतीत हेच म्हणता येईल. 'यशवंत' मासिकाच्या एप्रिल-मे 1931 मधील साहित्यसंमेलन विशेषांकात प्रसिद्ध झालेल्या 'प्रेम आणि युद्ध' या छोट्या कादंबरीवरही तसा उल्लेख नाही. त्यांच्या या चारही कादंबऱ्या-त्यांच्या इतर कादंबऱ्यांच्या तुलनेने सामान्य वाटतात. या चारही कादंबऱ्या घटनाप्रधान आहेत. कोणत्या ना कोणत्या रहस्यावर त्या आधारलेल्या आहेत. एका आंग्ल तरुणीच्या मोहपाशात सापडलेल्या श्रीकांत या तरुणाला पोलीस ऑफिसर असलेला त्याचा मेहुणा कसा सोडवतो व त्या आंग्ल तरुणीचे व तिच्या मित्राचे कारस्थान कसे

उघडकीस आणतो याची 'अंजन' ही कथा. तशी कथा सामान्यच वाटते, आणि श्रीकान्त व त्याला भुलवणारी 'फ्लोरा' यांची व्यक्तिचित्रणे ही ढोबळ वाटतात.

‘जलतरंग’ कादंबरी (1971)

‘जलतरंग’ ही कादंबरी 1971 साली- अर्थात गुर्जरांच्या निधनानंतर नऊ वर्षांनी प्रसिद्ध झाली. गुर्जरांनी ती केव्हा लिहिली असावी याची कल्पना येत नाही. पण कादंबरी तशी सामान्यच वाटते. तीत परोपकार व समाजसेवा ही ध्येये असणारे राजाबापू व त्याची आई पार्वतीबाई आहे, भावाला लुबाडून भावजयीची सर्व इस्टेट लाटणारा दत्तोपंत जोगळेकर हा स्वार्थी ब्राह्मण आहे. घरात अरेरावी करणारी व वर्चस्व गाजविणारी त्याची विधवा बहीण येसू आहे, ग्रामपंचायतीचे अध्यक्ष शंभुकाका आहेत आणि अवकासारखी एक निराश्रित विधवा पण आहे. कौटुंबिक संघर्षाबरोबरच ग्रामपंचायतीचा संघर्ष ठराविक पातळीवरून रंगविला आहे. त्यामुळे कादंबरी एका ठराविक वळणाने जाते, आणि शेवटी दत्तोपंताचे हृदयपरिवर्तन घडवून ठराविक सुखान्त शेवट करते. एकंदर कादंबरी वाचत असताना बंगाली कादंबरीची छाप या कादंबरीवर पडल्याचे जाणवते. मराठीत 1940 इ. नंतर ग्रामीण जीवनावर अनेक कादंबऱ्या लिहिल्या गेल्या व ग्रामीण जीवनाचे वास्तव व विदारक स्वरूप त्यांतून रंगविले गेले. त्या तुलनेने गुर्जरांची ही कादंबरी कुठेतरी कल्पनारम्यतेतच रेंगाळत आहे असे जाणवते.

‘लघु कादंबऱ्या’ की ‘दीर्घ कथा’?

गुर्जरांनी ‘कपटजाल,’ ‘कपींद्र,’ ‘प्रेम आणि युद्ध’ अशांसारख्या काही लघुकादंबऱ्याही लिहिल्या. त्यांना त्यांनी ‘लघु कादंबऱ्या’ असे म्हटले असले तरी खऱ्या त्या दीर्घ कथाच आहेत. त्यांच्या कितीतरी दीर्घकथा प्रकरणांत विभागलेल्या आहेत. ‘मनोरंजन’ व ‘यशवंत’ यांच्या एकाच अंकात संपणाऱ्या या लघुकादंबऱ्यांना ‘कादंबरी’ ही संज्ञा कितपत देता येईल ही शंकाच वाटते.

‘कपींद्र’ लघुकादंबरी

‘कपींद्र’ ही त्यांची कादंबरी एकंदर 18 प्रकरणांत विभागली आहे. नारायणराव व आप्पासाहेब हे दोघे जिव्हाळ्याचे स्नेही. दोघांनाही काव्याचा नाद. नारायणराव कारकून होते. आप्पासाहेब लक्ष्मीपुत्र होते. दोघांनी आपापले काव्यसंग्रह एकाच वेळी प्रकाशित करावयाचे असे ठरले होते. त्याचप्रमाणे नारायणरावांना नोकरीत बढती मिळाल्यावर दोघेही काव्यसंग्रह प्रकाशित करतात. नारायणरावांचा ‘गुंजारव’ हा काव्यसंग्रह छोटा असतो. आप्पासाहेबांचा ‘पुष्पांजली’ हा काव्यसंग्रह जाडाजुडा. ‘गुंजारव’ वर स्तुतीचा वर्षाव व ‘पुष्पांजली’ची उपेक्षा झाल्याने दोन मित्रांत बेबनाव होतो. आप्पासाहेबांभोवती स्तुति-पाठक जमतात व त्यांची

काव्याची लिहवून घेतलेली परीक्षणे मासिकांतून प्रसिद्धीस आणतात. आप्पासाहेबांचा ‘निर्झर’ हा नवीन काव्यसंग्रह निघतो, व त्यांचे स्तुतिपाठक ‘निर्झरा’ तील कवितांचे इंग्रजीत भाषान्तर करून विलायतेत पाठवावे, म्हणजे ‘गीतांजली’ प्रमाणे त्यांना ‘नोबेल पारितोषिक’ लाभेल, असा सल्ला देतात. त्यानुसार आप्पासाहेब आपल्या ‘त्या’ कवितांचा इंग्रजी अनुवाद करून विलायतेत पाठवतात. तो संग्रह छापण्यास तयार असल्याबद्दल मॅकेंझी आणि कंपनीचे पत्र आप्पासाहेबांना येते. आप्पासाहेबांचा भक्तगण त्यांचा जाहीर सत्कार घडवून आणतात. पण ऐन सत्कार-प्रसंगीच, ते पत्र खोटेच असल्याचे व कुणीतरी त्यांची फजीती करण्यासाठी पाठविल्याचे आढळून येते- आणि सर्व भ्रमाचा भोपळा फुटतो. हे सर्व नारायणरावांचेच कारस्थान असावे, या कल्पनेने हे दोघे एकेकाळचे परम मित्र एकमेकांपासून खूपच दूर जातात.

उपहासात्मक शस्त्र व साहित्य विश्व (‘कपींद्र’)

गुर्जर स्वतः ‘मनोरंजन’ चे सहसंपादक असताना लिहिलेल्या या छोट्या कादंबरीत साहित्यविश्व बरेच ढवळून निघाले आहे. अनेक विषयांवर व व्यक्तींवर त्यांनी तीत उपहासाचे शस्त्र चालवले आहे. अर्ध्या हळकुंडाने पिवळे होणारे आप्पासाहेबांसारखे कवी, त्यांच्या संपत्तीवर भाळून त्यांची हांजी-हांजी करणारे व त्यांना ‘कविराप्पा, कविराप्पा कविराप्पा न संशयः।’ असे मानाने गौरवणारे त्यांचे भक्तगण, समीक्षादृष्टी नसलेले संपादक आणि पैशाच्या प्रलोभनाने वाटेत तसा प्रदीर्घ अभिप्राय लिहिणारे लाचार टीकाकार या सर्वांवरच त्यांनी उपहासाचे शस्त्र चालवले आहे. सर्वांगीण व सखोल दृष्टी न ठेवता ठराविक साध्याची वरवर समीक्षा कशी केली जाते याचे गुर्जरांनी उपहासात्मक केलेले वर्णन पाहण्यासारखे आहे. हा अभिप्राय फारसा मोठा नव्हता. मोठ्या टाईपाच्या आठ की नऊ ओळी एकूण होत्या. पुस्तकाचे व ग्रंथकाराचे नाव, पुस्तकाचा आकार, पृष्ठसंख्या, छापखाना, प्रकाशक कोण, किंमत काय, छपाई कशी झाली आहे, कागद बरा आहे की साधारण इ. महत्त्वाच्या बाबींनी त्यांपैकी ६-७ ओळी अडविल्या होत्या. बाकीच्या १-२ ओळीत पुस्तकावर विस्तृत अभिप्राय देण्यात आला होता. त्या अभिप्रायात लिहिले होते, ‘कविता साधारण बऱ्या आहेत. प्रयत्न केल्यास यांहून चांगल्या होतील. या होतकरू कवीचे, साहित्याच्या साम्राज्यात आम्ही स्वागत करतो.’- असे मौलिक अभिप्राय देणाऱ्या मासिकांवरील ही टीका बोलकी होती.

‘ट’ ला ‘ट’ व ‘री’ ला ‘री’ जुळवणाऱ्या श्रीमंत कवीचे भाट त्याच्याभोवती कसे गोळा होतात व ‘अहाहा! काय ही कविता! वर्णनाची शैली तरी किती अप्रतिम! शब्दांचे श्रुतिसौंदर्य किती रमणीय!’ अशाप्रकारे स्तुतिस्तोत्रे गाऊन त्याला टागोरांच्या पदवीपर्यंत कसे नेतात याचे वर्णनही उपहासप्रचुर पण वास्तव वाटते.

प्रभावकारी व्यक्तिरेखा (‘ कपींद्र ’)

या छोट्या कादंबरीतील व्यक्तिरेखामुद्दा वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. नारायणरावा-सारखा सच्चा मित्र व कवितेवर मनापासून प्रेम करणारा कवी, व होस म्हणून ‘ट-ला-ट आणि री-ला-री’ जुळवून आपल्या भक्त गणाकडून स्वतःचीच पाठ स्वतः थोपटून घेणारे आप्पासाहेब या व्यक्तिरेखा साहित्यक्षेत्रात नेहमीच दिसतात. साहित्यातील बुवाबाजीवर आधारलेली ही छोटी कादंबरी मनाची पकड घेऊन जाते.

‘ कपटजाल ’ लघुकादंबरी

मार्क ट्वेनच्या ‘ए मिडिव्हल रोमान्स’ या कथेवरून लिहिलेली ‘कपटजाल’ ही कथा एका अद्भुत विश्वात आपणाला नेते. मूळ कथा छोटी आहे— पण त्या कथेला मुस्लिम मध्ययुगीन पार्श्वभूमी देऊन त्या कथेचा विकास गुर्जरांनी चांगला केला आहे. इनायतखाँ व सादतखाँ हे सख्खे भाऊ. त्यांच्यामध्ये करार होतो. सादतखाँला मुलगा झाला तर ठीकच पण त्याला मुलगा झाला नाही, व इनायत-खाँला मुलगा झाला तर सादतखाँची गादी त्याच्याकडे यावी. दोघांना मुलीच झाल्या तर सच्चरित्र असल्यास सादतखाँच्या मुलीला गादी मिळावी. सच्चरित्र नसल्यास इनायतखाँच्या मुलीला गादी मिळावी. दोघांना मुलीच होतात. पण इनायतखाँ आपल्या मुलीला मुलगा म्हणूनच वाढवतो- त्यातून निर्माण झालेले नाट्य व पेच-प्रसंग मूळ कथेच्या आधारे गुर्जरांनी चांगले रंगविले आहेत. कथानकाच्या शेवटी नसीर (इनायतखाँची, मुलगा म्हणून वाढविलेली मुलगी) व ‘आयेषा’ (सादतखाँची मुलगी) यांना एका विलक्षण पेचप्रसंगात आणून कथानक तेथेच संपविले आहे. पेचप्रसंगाला नसीर वा आयेषा कसे तोंड देणार हे आपणाला सुचत नाही म्हणून वाचकांवरच तो शेवट सोपवतो, असा मार्कट्वेन प्रमाणेच कथेचा शेवट करून गुर्जरांनी कथा संपवली आहे. कथेचे अद्भुतरम्य वातावरण, व रहस्यमय प्रसंग यांमुळे ही अनुवादित छोटी कादंबरी चटकदार वाटते.

गुर्जरांचा ‘कादंबरीविषयक दृष्टिकोन’

गुर्जरांचे हे एकंदर कादंबरीचे विश्व पाहिले म्हणजे काही गोष्टी सहज लक्षात येतात. गुर्जरांना प्रदीर्घ कथावस्तूची विशेष आवड आहे. त्यात त्यांची प्रतिभा विशेष रमते. त्यामुळे अनुवादासाठी वा रूपान्तरासाठी असा भव्य व व्यापक फलक असलेली कथावस्तू ते निवडतात. त्यातही ज्यात नाट्यपूर्ण व मनाची पकड घेणाऱ्या घटना आहेत अशी कथावस्तू त्यांच्या प्रतिभेला विशेष मानवते. त्यामुळे मराठीत अनुवाद करण्यासाठी बंगालीतून अशाच कादंबऱ्यांची त्यांनी निवड केली. बंगाली साहित्यातून अशा कादंबऱ्या त्यांनी निवडल्या, याचे एक महत्वाचे कारण म्हणजे का. र. मित्र यांच्या सहवासामुळे बंगालीबद्दल त्यांना वाटणारे विलक्षण प्रेम. प्रभात-कुमार मुखर्जीसारखा आवडता लेखक बंगाली. त्यामुळे अनुवादासाठी अन्य भाषेकडे

ते वळले नाहीत. वास्तविक त्यांनी पाश्चिमात्य साहित्याचे भरपूर वाचन केले होते. इंग्रजी, फ्रेंच, रशियन इ. भाषांतील कादंबऱ्यांचे अनुवाद त्या काळात खूपच प्रसिद्ध होत होते. पण बंगाली कादंबरीतील भावजीवन, त्यामधील समाजजीवनाची मराठी समाजजीवनाशी असलेली जवळीक आणि त्यात येणारे नाट्यपूर्ण संघर्ष यांमुळे बंगाली कादंबरीकडे ते आकृष्ट झाले असावेत. बंगाली कादंबरीत स्त्रियांची उज्ज्वल स्वभावचित्रे रंगविलेली असतात. त्यांचे दर्शन मराठी वाचकांना व्हावे ही पण कदाचित त्यांची भावना असेल. एखाद्याला एखादी भाषा व तीमधील वाङ्मय का भारून टाकते— हे सांगणे कठीण आहे, का. र. मित्र यांचा सहवास हेच कदाचित त्याचे कारण असू शकेल.

गुर्जर-साहित्य-समीक्षक-क्षमतेचे निकष

गुर्जरांच्या बहुतेक कादंबऱ्या अनुवादित आहेत. त्यामुळे त्यांनी केलेल्या अनुवादाचे स्वरूप समजवून घेण्यासाठी बंगाली व मराठी या दोन्ही भाषांवर प्रभुत्व असलेला समीक्षक हवा. मूळ कादंबरीत गुर्जरांनी अनुवाद करताना कोणते बदल केले— कोणती भर घातली— ते बदल व ती भर मूळ कलाकृतीला उपकारक ठरली की अपकारक, याचे विवेचन दोन्ही भाषांचा अभ्यास असणारा समीक्षकच करू शकेल. पण तसे न करता गुर्जरांच्या कादंबरी वाङ्मयाची वैशिष्ट्ये स्वतंत्रपणे पाहणे शक्य आहे.

गुर्जरांच्या ‘कादंबरीचे विशेष’: वाचनीयता व मराठी परिवेश

गुर्जरांच्या कादंबरीचा एक महत्वाचा विशेष म्हणजे त्यांची कादंबरी प्रथम-पासून शेवटपर्यंत वाचनीय वाटते. कथेप्रमाणे ‘रंजकता’ हे एकच ध्येय नजरेसमोर ठेवून त्यांनी अनुवादासाठी कादंबऱ्यांची निवड केलेली दिसते. ‘पौर्णिमेचा चंद्र,’ ‘देवता,’ ‘प्रीतीची रीत,’ ‘कुलकलंक’ अशी अनेक नावे या संदर्भात पुढे येतात. गुर्जरांचे मराठीवरील प्रभुत्व आणि कथा-निवेदन करण्याची त्यांची शैली यांमुळे कादंबरी कुठेच कंटाळवाणी होत नाही. मूळ कादंबरीतील कथानकाला मराठी परिवेश देण्याची त्यांची कला इतकी पूर्णत्वाला पोहोचली आहे, की वाचकांना आपण परभाषेतील कलाकृती वाचतो आहोत, याची जाणीवही होत नाही.

मूळ कलाकृतीचा अनुवाद करताना अनेकदा ते त्यात स्वतःची भर घालतात. उदा. ‘देवता’ या कादंबरीला टीप जोडलेली आहे. ‘कालीप्रसन्न दासगुप्ता यांच्या एका उपन्यासावरून विस्तृतपणे लिहिलेली’— याचा अर्थ मूळ उपन्यासात खूपच भर घालून ती कादंबरी लिहिली असावी. त्यामुळे कादंबरीतील ‘कराला देवीचा अवतार,’ ‘आमचे तिवुनाना,’ ‘प्रणयतंद्रा’— यांसारखी प्रकरणे म्हणजे त्यांची

स्वतंत्र निमितीच मानावी लागेल. अनेक रूपान्तरित कादंबऱ्यांतून अशी वर्णने येतात— व्यक्तिचित्रणेही येतात. ‘पति-पत्नी’— मधील मुकुंदराव व कांता यांचे मनोविश्लेषण वाचताना गुर्जर किती सूक्ष्मपणे व्यक्तिमनाचा वेध घेऊ शकतात याची कल्पना येते. रूपान्तरित कादंबरीतील अशी स्थळे गुर्जरांच्या शैलीचा त्यांवर ठसा उमटल्यामुळे सहज ओळखू येतात.

‘निवेदन-शैली’

‘निवेदन शैली’ हा गुर्जरांचा खास विशेष. कथेप्रमाणे कादंबरीतून सुद्धा तो प्रकर्षाने जाणवतो. गुर्जर हे कुशल कथाकार आहेत. कादंबरीतील घटनांचे व संघर्षांचे चित्रण ते नाट्यात्मक पद्धतीने करतात. चिबिध रसांप्रमाणे त्यांच्या शैलीचे स्वरूपही बदलते. शृंगारसात ती खेळकर होते, करुणरसात ती भावोत्कट होते, हास्यरसात ती उपहास व उपरोधाचा आश्रय करते. हरिभाऊ आपटे यांच्या निवेदनपद्धतीचा प्रभाव गुर्जरांवर पडला आहे. वाचकाला विश्वासात घेऊन गोष्ट अगदी सरळपणे—सरळपद्धतीने पण प्रभावी रीतीने सांगण्याचे तंत्र त्यांनी आपट्यांपासून उचलले असावे. मात्र गुर्जर त्रयस्थ भूमिकेवरून गोष्ट सांगतात—वाचकांशी मधूनच हितगुज करतात आणि पात्रांच्या मनातील विचार व भावना वाचकांना स्पष्ट करून सांगतात. गुर्जर कोणत्याच कादंबरीत पात्रमुखी निवेदन कधीच करत नाहीत. त्यामुळे कथानकामध्ये सर्वत्र स्वैरपणाने त्यांना विहार करता येतो. नाट्यपूर्ण संवाद हा त्यांच्या शैलीचा खास विशेष म्हणावा लागेल. अस्सल मराठी मनाचे दर्शन त्यांच्या अशा संवादांतून घडते.

‘घटना-प्रधानता’

गुर्जरांच्या कादंबरीचा आणखी एक विशेष म्हणजे त्या, त्यांच्याप्रमाणेच प्रामुख्याने घटना-प्रधान आहेत. नाट्यपूर्ण रहस्यपूर्ण व वाचकांना खिळवून ठेवील अशी कथानकेच त्यांच्या प्रतिभेला विशेष मानवतात. त्यामुळे त्यांच्या कादंबऱ्यांतून सुष्ट व दुष्ट यांच्या संघर्षांचे चित्रणच भडक स्वरूपात येते. त्यांच्या कादंबरीतील पात्रे छळ करून घेणारी व छळ करणारी अशा दोन गटांत पडतात. दुष्टांच्या व स्वार्थवृत्तीच्या माणसांच्या कारवायांना कादंबरीत अधिक प्राधान्य मिळते. सज्जन माणसांची सहनशीलता व चांगूलपणा यांचे दर्शन शेवटी घडत असले तरी मनावर ठसा उमटतो तो स्वार्थी व अंकारी माणसांच्या दुष्ट कृत्यांचा. मात्र असे चित्रण करताना गुर्जरांची सहानुभूती सज्जन पात्रांकडेच अधिक झुकलेली असते. कादंबरीत शेवटी दुष्टांना होणारा पश्चाताप व सुतान्त शेवट हा या त्यांच्या सहानुभूतीतूनच निर्माण झालेला आढळतो.

‘उच्च मध्यमवर्गीय जीवनाचे चित्रण’

गुर्जरांनी अनुवादांसाठी निवडलेल्या कादंबऱ्यांतून उच्च मध्यमवर्गीय चित्र-

णच अधिक येते. त्यातही बंगाली कादंबरीतील जहांगीरदार हे, मराठी अनुवादांत इनामदार बनतात. रावसाहेब, रावबहादूर यांचीही त्यांच्या कथांतून उपस्थिती जाणवते. त्यांच्या जीवनाचे व प्रवृत्तीचे काहीसे भडक चित्रणच त्यांच्या कादंबऱ्यांतून येते. प्रेम हा आणखी एक अतिशय महत्त्वाचा गुर्जरांच्या कादंबरीतून येणारा विशेष. प्रेमाचे वेगवेगळे नमुने त्यांच्या कादंबऱ्यांतून आढळतात. त्यागी प्रेमापासून ते स्वार्थी प्रेमापर्यंत प्रेमभावनेचे वेगवेगळे रंग गुर्जरांनी कादंबऱ्यांतून रंगविले आहेत. अनेक ठिकाणी प्रेमाचा त्रिकोण येतो तर काहीतून कालिंदीसारख्या प्रेमासाठी त्याग करणाऱ्या व्यक्तिविशेषांच्या उदात्त प्रेमाचे दर्शनही घडते. गुर्जरांच्या कथेप्रमाणेच कादंबरीतून येणारी प्रणयभावना त्यांनी अगदी खेळकर व क्वचित काव्यात्मक पद्धतीने रंगविलेली आढळते.

(रंजक प्रधान संघर्ष)

कथेप्रमाणेच, वाचकांचे सात्त्विक मनोरंजन करणे हेच आपल्या कादंबरीचेही गुर्जरांनी ध्येय मानले व त्या दृष्टीने अनुवादासाठी वा रूपान्तरासाठी अशा प्रकारच्या रंजनप्रधान बंगाली कादंबऱ्यांची त्यांनी निवड केली. रवींद्रनाथ टागोरांच्या ज्या एकाच कादंबरीचा त्यांनी अनुवाद केला, तीतही घोषाल घराणे व चटर्जी घराणे यांचे, घराण्यांचे वैर आहे, व त्यातून निर्माण होणारे संघर्ष आहेत. प्रभात-कुमार मुखर्जींच्या ‘नवीन संन्यासी’ या कादंबरीच्या रूपान्तरात कारस्थानी व वाममार्गाचा अवलंब करणारे रावसाहेब आहेत व त्यांना भरीस घालणारे केशव-राव कुलकर्णी आहेत, ‘घरदार’ मध्ये कुणाशीच पटवून न घेणारी उमा आहे व तिला उत्तेजन देणारी तिची आई आहे,-

‘देवता’ मध्ये भय्यासाहेब इनामदार व त्याला साथ देणारे कानडे मामा आहेत.

गुर्जरांच्या कादंबरीचे हे स्वरूप पाहताना संघर्ष हाच त्यांच्या कादंबऱ्यांच्या आत्मा आहे, हे जाणवते. वाचकांना त्यामुळेच त्या रंजक वाटतात.

गुर्जरांनी मराठी कादंबरीला काय दिले?

गुर्जरांनी मराठी कादंबरीला काय दिले, हा प्रश्न ज्यावेळी पुढे येतो, त्यावेळी त्याचे निश्चित उत्तर देणे कठीण वाटते. कथेच्या क्षेत्रात जसा आपला एक ठसा ‘संपूर्ण गोष्ट’ च्या रूपाने—स्वरूपात—गुर्जरांनी उमटविला, तसे कादंबरीच्या क्षेत्रात होऊ शकले नाही. गुर्जर कादंबरी लिहू लागले, तेव्हा हरिभाऊ आपटे यांच्या कादंबऱ्या वाचकांच्या नजरेसमोर होत्या. वा. म. जोशी यांच्या तत्त्वचिंतनवृत्तीतून निघालेल्या ‘रागिणी’ सारख्या कादंबऱ्या त्यांच्या नजरेसमोर होत्या. (‘रागिणी’ ही देखील ‘मनोरंजन’ मधूनच क्रमशः प्रसिद्ध झाली होती.) फडके-खांडेकर-माडसोल-

कर ही पिढीही गुर्जरांसमोरच घडत गेली. ग्रामीण कादंबऱ्या, प्रादेशिक कादंबऱ्या, मनोविश्लेषणात्मक कादंबऱ्या, अशी कादंबऱ्यांची विविध स्थित्यंतरे गुर्जरांनी पाहिली. - पण गुर्जरांची कादंबरी घटनाप्रधान व रंजन प्रधानच राहिली, अनुवादा-साठी शेवटी-शेवटी त्यांनी शरच्चंद्र चटर्जीच्या कादंबऱ्या निवडल्या, पण गुर्जरांचा खास ठसा मराठी कादंबरीवर उमटला असे आढळत नाही. सुखद स्वप्नरंजन, खेळ-कर संवाद, वाचकांना खिळविणारे रहस्य आणि प्रेमभावनेचे चित्रण यांत त्यांची कादंबरी रमली. तेथेच ती संपली.

1) वंग साहित्याचा मराठी वाचकांना परिचय व कुतूहल-जागृती

मात्र एक महत्त्वाचे कार्य गुर्जरांच्या कादंबऱ्यांनी केले, ते म्हणजे, मराठी वाचकांना वंग साहित्याच्या अनुवादित रूपाने वंगसाहित्याचा परिचय करून दिला, व मराठी रसिकांचे कुतूहल जागृत केले.

2) सात्त्विक मनोरंजन

दुसरे कार्य म्हणजे त्यांनी मराठी वाचकांचे सात्त्विक मनोरंजन केले. स. 1910 ते 1930 या काळात तर गुर्जरांची कादंबरी हे 'मनोरंजन' मासिकाचे आकर्षण होते. वाचकांचे मनोरंजन, अनुवादाच्या रूपाने केले म्हणून त्याचे मोल कमी मानण्याचे कारण नाही. गुर्जरांची प्रतिभा चंद्राप्रमाणे होती. सूर्याचे प्रखर तेज घेऊन चंद्र सर्वाना शीतल प्रकाश, चांदण्याचा आल्हादकारी रोमांचक शिडकावा देत राहतो! तो सूर्याचे तेज उसने घेतो म्हणून त्या तेजाचे सौंदर्य, अनुभूतिप्रदान-क्षमता कमी होते का? गुर्जर-साहित्याचेही तसेच नाही काय?

प्रकरण 4

गुर्जरांची नाट्यसृष्टी

प्रास्ताविक

गुर्जरांनी कथेच्या व कादंबरीच्या क्षेत्रात विपुल लेखन करून जी लोकप्रियता मिळविली, तितकी लोकप्रियता त्यांना नाट्यलेखनाच्या क्षेत्रात मिळू शकली नाही. त्यांनी नाटकेही त्या मानाने कमी लिहिली. त्यांपैकी दोनच नाटकांनी त्यांना या क्षेत्रात थोडेफार नाव मिळवून दिले, आणि तेही, ती नाटके त्या काळच्या लोक-प्रिय नाटक मंडळींनी रंगभूमीवर आणली म्हणून.

कथालेखनपूर्व नाट्यलेखन

तसे पाहिले तर कथालेखनाच्या पूर्वकाळात त्यांचे लक्ष नाटकाकडेच वळले होते. 1906 साली त्यांची पहिली कथा प्रसिद्ध झाली, पण त्या अगोदर तीन वर्षे त्यांनी नाट्यलेखनाच्या क्षेत्रात पदार्पण केले होते. 'कमळेचे लग्न अथवा कपट-विवाह प्रहसन' हे नाटक त्यांनी 1903 साली लिहिले. मोलियरच्या 'अमूर मेडसे' या प्रहसनाचा त्यांनी अनुवाद केला होता. त्यानंतर 1912 पर्यंत त्यांनी सहा नाटके लिहिली. ती सर्व अनुवादित होती. पुढे जवळ-जवळ 10 वर्षांनी ते पुन्हा नाटकाकडे वळले व 'राजलक्ष्मी' व 'नंदकुमार' ही स्वतंत्र संगीत नाटके त्यांनी लिहिली. पुढे 1962 पर्यंत त्यांचे कथालेखन व कादंबरीलेखन सातत्याने चालू राहिले असले तरी त्याकाळात नाटकाकडे मात्र ते वळले नाहीत.

नाट्यलेखनाची प्रेरणा

वस्तुतः नाट्यलेखनाची प्रेरणा त्यांना त्यांच्या वडिलांकडूनच मिळाली असावी. सीतारामपंत गुर्जर यांनी 'उदार दामोदर' हे दामाजीपंतांच्या चरित्रावर संगीत नाटक लिहिले होते, व ते त्याकाळी लोकप्रिय पण झाले होते. सन 1904 ते 1920 या काळात श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, राम गणेश गडकरी यांचा अगदी जवळूनचा सह-वास वि. सी. गुर्जर यांना लाभला होता. गुर्जरांच्या पहिल्या नाटकाच्या बाबतीत कोल्हटकरांनी त्यांना काही सूचना केल्याचे त्यांनी नमूद केले आहे. मराठीतील

कोल्हटकर-गडकरी या दोन्ही श्रेष्ठ नाटककारांचा प्रभाव गुर्जरांवर पडावयास हवा होता, पण तो तितक्या प्रमाणात पडला नाही हे खरे. सन 1912 पर्यंत इंग्रजी किंवा फ्रेंच नाटकांच्या अनुवादांकडेच त्यांचे लक्ष वेधलेले दिसते. त्यातही त्यांना हवे तेवढे यश मिळू शकले नाही, कारण या परकीय कलाकृतींचा मराठीत अनुवाद करताना कथा-कादंबरीप्रमाणे जरी त्यांनी कथानकाला महाराष्ट्रीय वेशभूषा चढविली असली तरी ती वातावरण-निर्मिती आपल्या संस्कृतीशी व जीवनाशी तितकीशी एकजीव होऊ शकली नाही. त्यामुळे प्रयोग-दृष्ट्या त्या कलाकृती फारशा यशस्वी होऊ शकल्या नाहीत.

गुर्जरांचे प्रथम 'प्रहसन'

'कमला' अर्थात कपटविवाह हे गुर्जरांनी मोलियरच्या 'अमूर मोडसे' या प्रहसनाच्या 'Love's the Best Doctor' या इंग्रजी अनुवादावरून मराठीत आणले. कथानकासाठी 'विमलपूर' हे स्थळ त्यांनी निवडले. त्यातील जगदेवराव हा आपल्या कन्येच्या-कमलेच्या-भवानरावाशी होणाऱ्या लग्नाला द्रव्यलोभामुळे विरोध करतो, पण त्याला फसवून गजरा ही कमला व भवानराव यांचा विवाह घडवून आणते-असे हे कथानक. मोलियरचे हे गाजलेले प्रहसन असल्याने त्यात विनोदी प्रसंग तर आले आहेतच, पण जगदेवरावच्या रूपाने स्वभावनिष्ठ विनोदही त्यात आला आहे. गुर्जरांनी या नाटकाचे जवळ-जवळ शब्दशः भाषान्तर केले आहे. आपल्या पदरची त्यात कोणतीच भर घातलेली नाही. भाषान्तर चांगले झाले आहे; पण पाश्चात्य कल्पना मराठीत आल्यामुळे ते वाचकांच्या मनाची पकड घेऊ शकले नाही. यातील वैद्यांचा प्रवेश हा विनोदाचा सुंदर नमुना आहे. 'एकच प्याला' मधील वैद्य व डॉक्टर यांची जुगलबंदी गडकऱ्यांना यावरूनच सुचली की काय, अशी सहजच शंका येऊन जाते. यातील बराचसा विनोद हा प्रसंगनिष्ठ असल्याने अनुवादात तो चांगला उतरला आहे. पण पाश्चात्य रीति-रिवाजांचे पौर्वात्य जीवनावर केलेले हे कलम मात्र यशस्वी झाले नाही.

'संगीत प्रणयमुद्रा'

गुर्जरांनी सन 1905 मध्ये शेक्सपियरच्या 'मर्चंट ऑफ व्हेनिस' या नाटकाचे 'संगीत प्रणयमुद्रा' या नावाने मराठीत रूपांतर केले. यातही त्यांनी मूळातील नावे बदलून भारतीय नावे घातली व तंतोतंत भाषान्तर न करता अनेक फेरफारही केले. त्यात त्यांनी नाटकाचा काळ ब्राह्मणधर्म व बौद्धधर्म यांच्या कलहानंतरचा व ब्राह्मणधर्माचे वर्चस्व स्थापन झाल्याबरोबरचा घेतला आहे. त्यामुळे मूळ कथानकातील उत्कटता कमी झाली आहे. याशिवाय या नाटकाला 'संगीत' स्वरूप देण्याच्या दृष्टीने स्वतंत्र पदरचनाही केली आहे. यात शायलॉकला 'शक्तिनाथ' केले आहे. पोशियो 'मृणालिनी' झाली आहे, अँटोनियो हा 'धनदत्त' झाला आहे व

बँसेनियो हा 'वसंत' झाला आहे. ज्या काळात हे कथानक घडते असे दाखविले आहे, त्याच्याशी ही नावे सुद्धा विसंगत वाटतात.

अनुवादातील पद्यरूपता

अनुवाद करताना काही भाषणांचा त्यांनी पद्यरूप अनुवाद केला आहे. उदा. The Quality of Mercy is not strained' या भाषणाचे त्यांनी पद्यात केलेले रूपान्तर असे आहे:-

'करुणा ही बळें कधी न येते। ती अंतःकरणीं स्वयेंच रे उद्भवते।

नभानुनी शीकरवृष्टी जशी। करुणाही मधुरा शीतल वर्षे तशी।

शुभद असे करुणा, करि जो त्यातें। तैशीच तयाते सुदया ज्यावरि घडते।

ईशाचे सौम्यरूप ती गमते। तल्लीला जगती पाहूनि सन्मन रमते॥'

यात मुळातील काव्य आले नाही आणि आशयही तितक्या उत्कटतेने जाणवत नाही. किंवा-

"In sooth, I know not why I am so sad

It wearies me, you say it wearies you."

याचा गुर्जरांनी केलेला पद्यानुवाद असा आहे:-

'मन्मानस का आणि असे भाराक्रांताचि होई,

उदासीनता व्यापी मजला न सुचे अंतरि काही!'

यात मूळातील आशय पद्यातून व्यक्त होत नाही.

शेक्सपियरच्या नाटकांचे या काळापर्यंत गो. ब. देवलकृत 'झुंझारराव,' गो. ग. आगरकरकृत 'विकारविलसित' यांसारखे चांगले अनुवाद मराठीत झाले होते. त्या तुलनेने गुर्जरांचा हा अनुवाद-प्रयत्न फारसा यशस्वी झाला नाही. नाटक 'संगीत' करण्याचा त्यांचा प्रयत्न तर पार फसला. 'श्री महालक्ष्मी प्रासादिक संगीत नाटक मंडळीने' हे नाटक रंगभूमीवर आणले होते. पण रंगभूमीवर ते फारसे टिकू शकले नाही.

'गौप्यगोपन'

त्यानंतर सन 1908 मध्ये गुर्जरांनी 'गौप्यगोपन' हे नाटक लिहिले. एका इंग्रजी नाटकावरून त्यांनी हे रूपान्तर केलेले आहे. त्याच्या प्रस्तावनेत गुर्जर म्हणतात-

'हे नाटक एका इंग्रजी नाटकावरून लिहिले आहे. हे रूपान्तर खरे, पण रूपान्तरकर्त्यांच्या पदरचे बरेचसे यात आहे... जवळ-जवळ निम्न्यापेक्षा अधिक आहे, असे म्हटले तरी चालेल. तेव्हा निव्वळ भाषांतरापेक्षा वाचक याच्याकडे निराळ्या दृष्टीने पाहतील अशी आशा आहे.'

या निवेदनात गुर्जर, हे नाटक स्वैर रूपान्तर आहे असे सांगतात; पण मूळ

नाटकाचे नाव देत नाहीत. त्यामुळे रूपान्तरात मूळ नाटकाचा भाग कोणता व स्वतंत्र भाग कोणता हे समजून घेणे कठीण आहे. नाटकाचे कथानक कल्पनारम्य आहे. आपली प्रिया 'तारा' हिच्यावर अकारण संशय घेत 'राहिल्याने संशयी व मत्सरी झुंझारवाला कसा त्रास सोसावा लागला, आपल्या मैत्रिणीच्या सुखाकरिता तारा हिने गौप्याचे रक्षण स्वतः त्रास सोसून कसे केले, आणि पित्याने तिला देवाला वाहिले असतानाही तिने झुंझारवासारख्या संशयी पण प्रेमळ प्रियकराची प्राप्ती कशी करून घेतली हे या नाटकात आले आहे. गुर्जरांच्या कथांप्रमाणेच हे नाटक रहस्यावर आधारलेले आहे व त्याचा शेवट गुर्जरांच्या प्रथेप्रमाणे सुखान्त झाला आहे. तारेने आपल्या मैत्रिणीचे जे रहस्य दडवून ठेवले होते त्यामुळे कथानकात कुतूहल सतत वाढत राहते. त्यामुळे नाट्यवस्तू मनाची पकड घेते, 'देवाला वाहण्याची कल्पना' मात्र पूर्णपणे स्वदेशी वाटते. यातील तारेची व्यक्तिरेखा रसिकांच्या मनाची पकड घेऊन जाते.

'बधूंची अदलाबदल' (1909 इ.)

सन 1909 च्या 'मनोरंजन' च्या 'दिवाळी अंकात' 'बधूंची अदलाबदल' हे प्रहसन गुर्जरांनी लिहिले. पाश्चात्य नाटकाच्या कल्पनेवरून लिहिलेले हे प्रहसन तसे सामान्य वाटते. त्यातील घटना तत्कालीन समाजस्थितीशी विसंगत आहेत. चुकीच्या कल्पनांमुळे प्रभाकर व विद्याधर यांना आपल्या नियोजित बधू नको असतात. बधूंची अदलाबदल करावयाचे ते ठरवतात. पण दोन्ही घरी वेडगळ जगदंबा दाखवून त्यांची पालकांकडून फजीती करविली आहे. शेवटी दोघांनाही कळून चुकते की, आपल्या वेडगळ कल्पनांमुळे आपण चांगली रत्ने गमावून बसणार होतो. या दोन अंकी नाटकात एकंदर बारा प्रवेश आहेत. यात प्रसंगनिष्ठ विनोद भरपूर आहेत. मधून-मधून :-

—'ललना पुरुषललामधाम या असती सौख्याचे,

ज्यावरि करिती प्रेम सुनिर्मळ ते नर भाग्याचे !'—

अशासारखी पद्यरचनाही यात आली आहे.

चुरचुरीत संवाद आणि प्रसंगनिष्ठ विनोद यात असूनही या प्रहसनाची योग्य ती दखल घेतली गेली नाही, याचे एकच कारण असावे, ते असे की, परकीय साहित्यातील प्रेमाच्या कल्पना सन 1909 या काळात विसंगत वाटत असाव्यात.

'भ्रमनिरसन' (1911 इ.)

गुर्जरकृत 'भ्रम निरसन' हे 1911 सालचे पाच अंकी नाटकही तसे सामान्यच वाटते. उच्च शिक्षणाने काव्यनाटकादिकांचे वेड लागलेल्या व त्याप्रमाणे चमत्कृतिपूर्ण जीवन जगू इच्छिणाऱ्या उषेला सुविद्याविभूषित मनोरमा रोमान्सचे नाटक करून वळणावर आणते, ही या नाटकाची मध्यवर्ती कल्पना. उषाचे मनोहरवर

प्रेम असते; पण तिच्या रोमॅंटिक कल्पनांमध्ये तो बसत नाही. शेवटी मनोरमेने घडवून आणलेल्या कपटनाटकामुळे तिचे डोळे उघडतात. यात उषाच्या स्वभावातला जो छांदिष्टपणा आहे त्याचे चित्र या नाटकातून चांगले प्रकट झाले आहे. पण एकंदरीतच प्रसंग कृत्रिम वाटतात. नाटक संगीत आहे. हार्मोनियमवर गाणी म्हणण्याचे प्रसंग यात आणले आहेत. त्यांतील काही कवने गुर्जरांच्या काव्यदृष्टीची चांगली कल्पना देतात, — उदा.—

—'फसलिस मुग्धे ! राधे ! समजुनि हृदयीं मजसि मुरारी !

सरल मना तव बंची माधव शठ तो मोहविकारी !

सजवी स्वकरी अपुल्या वेषे, मजला निजरूपा दे,

वदे आग्रहे मग, 'जा, फसवी प्रणयमधुवचे राधे !'

प्रेममूढ तू नुमजसि मजसी मदभिनये स्वच्छंदे !

चंद्रावलि मी आली प्रिय तव, शंका लोपवी सारी !!'

'बंधविमोचन' (1912 इ.)

'भ्रमनिरसन' या प्रहसनानंतर 'बंधविमोचन' हे दोन अंकी प्रहसन गुर्जरांनी लिहिले. सन 1912 मध्ये 'मनोरंजन' च्या एप्रिल व जून च्या अंकांतून ते प्रसिद्ध झाले. संसार—त्याग करणाऱ्या, संसार असार म्हणणाऱ्या शांतारामला त्याची पत्नी शारदा, रंगराव व यमुना चांगलाच धडा शिकवतात. वैराग्यात सुख लाभत नाही, हे शांतारामला अनुभवानेही पटलेले असते. त्यामुळे त्याचे वैराग्याचे वेड जाऊन तो पुन्हा संसाराकडे वळतो. कथानकाची ही मध्यवर्ती कल्पना तशी फार चांगली आहे; पण व्यक्तिचित्रण, घटना किंवा विनोद या कोणत्याच अंगाने हे प्रहसन रंगत नाही.

1903 ते 1912 या काळातील नाट्यरचना —

सन 1903 ते 1912 पर्यंतचा गुर्जरांचा हा नाट्यसृष्टीचा प्रवास पाहिला तर त्यांच्यावर मोलियर चा प्रभाव किती पडला असावा याची जाणीव होते. 'प्रणय-मुद्रा' खेरीज त्यांची या काळातील सर्व नाटके प्रहसनात्मक आहेत व त्यांचे कथाबीज त्यांनी परकीय वाङ्मयातून घेतले आहे. वास्तविक मराठी रंगभूमीवर किल्लो-स्कर, देवल, कोल्हटकर व साडिलकर यांचे अधिराज्य या काळात होते. संगीत व गद्य नाटकांची ओजस्वी परंपराही निर्माण होत होती. गुर्जरांचा कोल्हटकर व गडकरी यांच्याशी परिचय याच काळात झालेला. परंतु या काळात गुर्जरांनी लिहिलेली नाटके मात्र तशी फार सामान्य वाटतात. संवाद-लेखनाचे चातुर्य आणि विनोददृष्टी या दोनच या काळातील, गुर्जरांच्या जमेच्या बाजू. पण पाश्चिमात्य कथाबीज घेताना किंवा अनुवाद करताना आपल्या चालीरीतींशी त्या कितपत सुसंगत ठरतील याचा विचार त्यांनी केलेला होता असे मात्र दिसून येत नाही. त्यामुळे रंगभूमीवर या नाट्य-

कलाकृती फारशा गाजल्या नाहीत.

खंडित कालखंड व गुर्जरांचे नाट्यलेखन

सन 1912 ते 1920 या कालखंडात गुर्जर नाटकाकडे वळले नाहीत. या काळात त्यांचे कथालेखन व कादंबरीलेखन याकडेच विशेष लक्ष होते. वास्तविक या कालखंडात श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, राम गणेश गडकरी, मामा वरेरकर आदि नाटककारांचा गुर्जरांशी जवळचा संबंध आला होता. गडकरी व कोल्हटकर यांच्या नाट्यवाचनाला गुर्जर हे साक्षेपी श्रोते होते व अनेक विधायक सूचनाही ते करत असत. नाटकातील पद-रचना हा पण त्यांचा गुण; जो 'एकच प्याला' मधील पदरचनेत दिसून आला होता. पण चिकित्सक असूनही त्यांना स्वतःला, आपणही नाट्यरचनेकडे वळावे असे वाटले नाही. मात्र त्यानंतरच्या काळात, चिंतामणराव कोल्हटकर, रा. ग. गडकरी, श्री. कृ. कोल्हटकर यांच्या आग्रहावरून ते पुन्हा नाट्य-रचनेकडे वळले. 'राजलक्ष्मी' हे नाटक त्यांनी 1920 च्या सुमारास लिहिले, आणि नंतर गंधर्व नाटक मंडळीशी संबंध आल्यावर त्यांच्यासाठी त्यांनी 1925 साली 'नंदकुमार' हे नाटक लिहिले. ही दोन त्यांची स्वतंत्र व उल्लेखनीय नाटके होत.

'राजलक्ष्मी' (1920 इ.)

कथा - सूत्र - स्वरूप

'राजलक्ष्मी' हे नाटक कल्पनारम्य आहे. चंद्रमंडळ आणि नंदावर्त ही दोन शेजारी राष्ट्रे. त्यातील चंद्रमंडळ हे अजिंक्य व ऐश्वर्यसंपन्न होते. त्या राष्ट्राचे ऐश्वर्य एका साधूने दिलेल्या राजलक्ष्मीच्या मूर्तीवर अवलंबून होते. ही मूर्ती मिळविण्यासाठी नंदावर्तचा राजा पुष्कर हा चंद्रमंडळ राज्यात वकील म्हणून येतो. चंद्रमंडळाचा राजा शेखर याला राजलक्ष्मीबद्दल बिलकुल आस्था नसते. पुष्कर-राजाची कन्या वारुणी हिची उपपत्नी म्हणून प्राप्ती होण्यासाठी राजलक्ष्मी पुष्करला देण्याची त्याची तयारी असते. पण शीलधवल हा चंद्रमंडळाचा निष्ठावंत अमात्य राजलक्ष्मी चंद्रमंडळातच राहावी म्हणून अपूर्व स्वार्थत्याग करतो व पुष्करचे कारस्थान अयशस्वी करतो. त्यासाठी स्वतःचा पुत्र अरुण व कन्या संजीवनी यांचे बलिदान करण्याची त्याची तयारी असते. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे पुष्करचा हेतू फसतो व राजलक्ष्मी चंद्रमंडळातच राहते.

'राजलक्ष्मी' या नाटकाचे कथानक खूप गुंतागुंतीचे आहे. वेषान्तर, कारस्थान इ. साधनांचा गुर्जरांनी बराच उपयोग करून घेतला आहे. त्यामुळे प्रयोगदृष्ट्या नाटक परिणामकारक झाले आहे. विशेषतः पुष्करराजाची, शेखरवर प्रेम करणारी व राजलक्ष्मी नंदावर्ताला नेण्याच्या वडिलांच्या कारस्थानाला विरोध करणारी वारुणी, वडिलांच्या आज्ञेसाठी व राजलक्ष्मीसाठी वाटेल तो त्याग करण्याची तयारी असलेली शीलधवलची कन्या संजीवनी, व राजलक्ष्मीसाठी स्वतःच्या मुलाचा व

कन्येचा बळी देण्याची तयारी असलेला अमात्य शीलधवल यांच्या व्यक्तिरेखा अतिशय चांगल्या रंगवल्या आहेत. विस्मय आणि उत्कंठा यांचा कथानकात सतत वापर केल्याने कथानकाची मनावर शेवटपर्यंत पकड टिकून राहते.

'स्वगत' नमुना

'राजलक्ष्मी' मधील संवाद हा गुर्जरांचा खास विशेष होय. त्यांच्या भाषेवर कोल्हटकर - गडकरींच्या भाषाशैलीचा प्रभाव पडला आहे. त्यामुळे ती अनेक ठिकाणी काव्यात्म व अलंकारिक झाली आहे. विशेषतः वारुणी - संजीवनी व शीलधवल यांची स्वगत भाषणे गुर्जरांच्या भाषेचा विलास दाखवितात. उदाहरण म्हणून वारिणीचे खालील स्वगत प्रातिनिधिक ठरणारे आहे - 'वारिणी : (स्वगत) : मानवी मन म्हणजे एखाद्या महासागरासारखे खोल अन् विशाल आहे, यात संशय नाही. विकाराच्या दारुण क्षोभात मनाच्या एकेका परमाणूची जी असंख्य आवर्तने होतात, त्याचं कूट गणित ब्रह्मदेवालाही करता येणार नाही. माझीच स्थिती काय झाली आहे पाहा. लक्षावधी जन्म घेऊन ते सर्व जन्म जरी रात्रंदिवस सेवा करण्यात घालवले तरी ज्यांच्या अनंत उपकारांचा कोटयंशही फिटण्याची आशा नाही, अशा पित्याला हर एक बाबतीत सहाय्य करण्याचा पितृधर्म अन् सर्व धर्मांचा धर्म जो शाश्वत नीतिधर्म यांच्या तीव्र विरोधात मी काय करावं याचं माझ्या मनानं स्वच्छ उत्तर दिलं असतानाही, बाबांचा चिरवांच्छित हेतू हाणून पाडण्यात आपण महापातक करीत आहोत असे वाटून मन वारंवार हबकतं अन् त्यांची ती गंभीर मूर्ती डोळ्यासमोर उभी राहून कर्तव्याच्या मार्गात पुढं पडणारं पाऊल मागं घ्यावंसं वाटतं. त्यातच माझ्या हृदयवल्लभाविषयीच्या अनिवार प्रेमधर्माची अढी बसून माझ्या हृदयाची कशी त्रेधा उडाली आहे.'

वारुणीच्या मनात चाललेल्या वादळाचे गुर्जरांनी काढलेले हे चित्र तिच्या स्वभावावर चांगला प्रकाश पाडते.

पदांचे स्वरूप

गुर्जरांच्या सर्व नाटकांप्रमाणे हेही नाटक संगीत आहे. त्यातील पदे फारशी रसपूर्ण नाहीत. 'एकच प्याला' मधील पदांच्या मानाने सामान्य असली तरी ती त्या-त्या भावनांना पोषक अशी आहेत.

नाटकाचे न्यूनत्व

बळवंत संगीत मंडळीने 1921 साली हे नाटक रंगभूमीवर आणले. राष्ट्रप्रेम व त्यासाठी केलेला स्वार्थत्याग हा नाटकाचा विषयही त्याकाळात जिझ्याळ्याचा होता. प्रसिद्ध नट चिंतामणराव कोल्हटकर, दीनानाथ मंगेशकर यांसारखे लोकप्रिय नट यात काम करीत होते. तरीही हे नाटक रंगभूमीवर गाजले नाही.

‘नंदकुमार’ संगीत नाटक (स. 1921)

कथासूत्र-स्वरूप

‘राजलक्ष्मी’ नंतर गुर्जरांचे ‘नंदकुमार’ हे संगीत नाटक गंधर्व नाटक मंडळी-साठी लिहिले गेले. ‘कंसवध’ या नावाने प्रथम त्याची जाहिरात करण्यात आली होती, व या नाटकाच्या तालमी पण 1921 साली सुरू झाल्या होत्या. पण नाटकाचा प्रथम प्रयोग होण्यास 1925 साल उजाडले. (दि. 18-1-1925) कृ. प्र. खाडिलकरांच्या ‘स्वयंवर’ नाटकाच्या चौथ्या अंकातील ‘राधा श्रीकृष्णाचा गुरू’ या सूत्रवाक्यावर या नाटकाची उभारणी करण्यात आली होती. कृष्ण व राधा यांचे परस्परांबद्दलचे भावबंध व त्यामुळे अनय यास कृष्णाचा वाटणारा मत्सर हे जरी प्रमुख सूत्र असले तरी नाटकात कृष्णाला मारण्यासाठी कंसाने जे-जे प्रयत्न केले त्यालाच अधिक महत्त्व देण्यात आले आहे. केशी, चाणूर व मुष्टिक हे कंसाने पाठविलेले मल्ल ज्यावेळी कृष्णाला मारण्यास असमर्थ ठरले त्यावेळी धनुर्यागाच्या निमित्ताने कृष्णाला मथुरेस बोलावून त्याचा नाश करण्याचा घाट कंसाने रचला, पण कृष्णाच्या पराक्रमापुढे तो घाट फसून कंसच मारला गेला ही नाटकातील अंतिम घटना पाहता ‘कंसवध’ हे नाव या नाटकाला प्रारंभी का देण्यात आले होते याची कल्पना येते.

पात्रचित्रण व घटनाप्रधानता

राधा-कृष्ण-अनय व कंस यांच्या स्वभावरेखा नाटकात चांगल्या रंगविल्या आहेत. कुब्जेचे मध्येच येणारे पात्रही मनाची पकड घेते. पण एकंदर नाटक घटना-प्रधानच झाले आहे. केशीचा वध, चाणूर व मुष्टिक यांचा पराजय, राधेचा तुरुंगवास, आणि शेवटी कंसवध अशा घटनांवरच नाटककाराने लक्ष केंद्रित केले आहे. त्यामुळे राधा, कृष्ण व अनय यांच्या भावनिक आंदोलनांकडे व मुख्य सूत्राकडे लक्ष जात नाही. गंधर्व नाटक मंडळीच्या अखेरच्या काळात हे नाटक रंगभूमीवर आले. त्यातील संगीतामुळेच ते लोकप्रिय झाले. पण रंगभूमीवर फारकाळ ते टिकू शकले नाही.

‘एकच प्याला’ची नाट्य-पदे

गुर्जरांचे नाट्यक्षेत्रातील आणखी एक अविस्मरणीय लेखन-कार्य वा रचनाकर्तृत्व म्हणजे त्यांनी रचलेली ‘एकच प्याला’ या राम गणेश गडकरी यांच्या नाटकातील पदे-राम गणेश गडकरी व गुर्जर यांचा जिऱ्हाळाचा स्नेहसंबंध होता. गडकऱ्यांच्या नाट्यरचनेचे, गुर्जर हे साक्षेपी साक्षीदार होते-गडकऱ्यांनी ‘एकच प्याला’ हे नाटक पूर्ण केले-गंधर्व नाटक मंडळीसाठी त्यांनी ते लिहिले होते-पण त्यातील पदरचना करण्यापूर्वीच गडकरी आजारी पडले.

तेव्हा गुर्जरांनी तात्पुरती पदरचना करावी व नंतर पुढे गडकरी बरे झाल्यानंतर गडकरी यांनी या नाटकाची पदे स्वतः लिहावीत असे ठरले. गुर्जरांनीही गडकरी यांच्यावरील आपल्या प्रेमापोटी ती विनंती नाझलाजाने मान्य केली. पण दैवयोग तर वेगळाच होता. गुर्जरांनी ज्या दिवशी पदरचना करून गडकऱ्यांकडे अवलोकनार्थ पाठविली त्याच रात्री गडकरी यांचा अंत झाला.

‘एकच प्याला’ हे रा. ग. गडकरी यांचे एक सर्वोत्कृष्ट नाटक. त्यासाठी पदरचना करणे हे एक आव्हान होते. पण गुर्जरांनी ते स्वीकारले, व त्यासाठी जी पदे त्यांनी रचून दिली ती मराठी रंगभूमीवर अतिशय गाजली, वाखाणली गेली. त्या-त्या प्रसंगाला अनुरूप आणि त्या-त्या रसाला पोषक व अनुकूल पदे गुर्जरांनी दिली ती गडकऱ्यांच्या ‘एकच प्याला’ ला भूषणच बनली. किंबहुना ती त्या नाटकाचा अविभाज्य अंग बनली. नाटकातील त्या-त्या रसाला अनुकूल अशी प्रसादपूर्ण भाषेत लिहिलेली पदे गुर्जरांच्या रचना-शैलीची साक्ष देतात. विशेषतः-

—‘अजि लागे हृदयी हुरहुर । सुखविषय गमति नच मज सुखकर ।’

—‘दयाछाया घे निवारनिया, प्रभु मजवरि कोपला !’

—‘कशि या त्यजू पदाला ।’

—‘प्रभु अजि गमला मनी तोषला !’ — ही सिध्दूच्या तोंडी घातलेली पदे गुर्जरांच्या काव्यरचनासौष्ठवाची साक्ष देतात. वस्तुतः या ‘एकच प्याला’ नाटकातील सर्वच पदरचना अतिशय प्रसादपूर्ण, रसानुकूल, रसपरिपोषक साधलेली आहे. गडकरी-गुर्जर’ हा या नाटकातील ‘लेखन-कर्तृत्व-संगम’ मोठा हृद्य वाटतो.

गुर्जरांची नाट्यक्षेत्रातील जमेची बाजू

नाटककार या नात्याने गुर्जरांना विशेष यश मिळाले असे वाटत नाही. तरी या क्षेत्रात त्यांनी केलेले प्रयोग उल्लेखनीय आहेत. प्रहसन, विनोदी मुखात्मिका, कल्पनारम्य संगीत नाटक, पौराणिक नाटक, भाण असे विविध प्रकार त्यांनी हाताळले. नाट्यपूर्ण संवाद, व्यक्तिरेखन व प्रसादपूर्ण पदरचना या त्यांच्या फार मोठ्या जमेच्या बाजू.

गुर्जरांची ‘भाण’-रचना

गुर्जरांची आणखी एक वैशिष्ट्यपूर्ण कामगिरी म्हणजे नाट्याच्या क्षेत्रात ‘भाण’ हा एक वेगळा प्रकार त्यांनी मराठीत आणला. ‘मनोरंजन’ मार्च 1912 च्या अंकात ‘अरसिकाला स्वर्गप्राप्ती’ या नावाने हा नाट्यप्रकार प्रकाशित झाला. संस्कृतमधील दशरूपकाच्या प्रकारांपैकी ‘भाण’ हा नाट्य प्रकार आहे. ‘साहित्य-दर्पण’ कारांनी भाणाची लक्षणे सांगितली आहेत, ती अशी-

भाण-लक्षण

हा नाट्यप्रकार एकांकी असतो.

त्यात एकच पात्र बोलणारे असते.
 ते पात्र निपुण व बुद्धिमान असते.
 ते पात्र आपल्या किंवा दुसऱ्यांच्या धूर्ततापूर्ण कृत्यांना भाषण, अभिनय यां-
 तून मूर्त स्वरूप देत असते.
 ते पात्र कोणत्यातरी कल्पित व्यक्तीबरोबर वार्तालाप करत असते.
 या दृष्टीने 'भाण'चे नाट्यछटेशी थोडेफार साम्य आढळते.
 पण यांतील फरक असा की नाट्यछटेत एकच एक घटना असते, तर, 'भाण'
 मध्ये अनेक घटना, अनेक प्रसंग यांची गुंफण असते.

गुर्जरकृत 'भाण' 'अरसिकाला स्वर्गप्राप्ती'

वि. सी. गुर्जरकृत 'अरसिकाला स्वर्गप्राप्ती' हे भाण या संस्कृतमधील व्याख्ये-
 च्या कसोटीवर उतरणारे आहे. हे भाण एकांकी आहे. गोविंदराव हे एकच पात्र
 त्यामध्ये आहे. त्याला स्वर्ग प्राप्त झालेला असतो. पण स्वर्गात जाऊनही स्वर्गसुखाचा
 लाभ ते पात्र घेऊ शकत नाही. तो गोविंदराव स्वतः बृहस्पती, इंद्र, भरतऋषी, शची
 यांच्याशी बोलून त्यांना अनेक अडवणारे प्रश्न विचारतो व सूचनाही करतो. पण
 त्याला कुणाकडूनही उत्तर मिळत नाही. स्वर्गात येऊन अमृताची गोडी चाखायची,
 नाट्य-गायन यात रस घ्यावयाचा, स्वर्गसौख्य उपभोगाचे ते सोडून प्रत्येक गोष्टीची
 छाननी, चिरफाड करून त्याचा शास्त्रशुद्ध विचार करण्याची अरसिकत्वपूर्ण भूमिका
 गोविंदराव घेतो, तेव्हा त्याला खऱ्याखऱ्या स्वर्गसौख्याचा परमोच्च परमानंद कसा
 उपभोगावयास मिळणार? उपहास, उपरोध व वक्रोक्ती यांमुळे हा भाण मोठा परि-
 णामकारक वाटतो. गोविंदरावाची चिकित्सक व मंशोधक वृत्ती व त्यामुळे त्याला
 स्वर्गातही लाभणारे असमाधान याचे चित्र गुर्जरांनी या 'भाण' मध्ये चांगले रंग-
 विले आहे.

गुर्जरांच्या नाट्यलेखनाचा 'चेहरा- मोहरा'

महत्त्वाच्या परकीय कलाकृतींचा गुर्जरांनी मराठीत स्वैर अनुवाद करून त्या
 कलाकृतींचा परिचय मराठी वाचकांना करून दिला. कथा व कादंबरीप्रमाणेच
 रहस्यपूर्ण कथानकाची त्यांची आवड नाट्यसृष्टीतही दिसून येते. त्यामुळे अनुवादा-
 साठी त्यांनी अशाच स्वरूपाच्या कलाकृती निवडल्या. 'राजलक्ष्मी' व 'नंदकुमार'
 या दोन स्वतंत्र नाटकांतही त्यांची तीच आवड दिसून येते. ही दोन नाटके तर
 गाजलेल्या नाटकमंडळींनी रंगभूमीवर आणली, आणि तरीही नाटककार या नात्याने
 त्यांना फारसे यश लाभलेले नाही. याचे एकच कारण असावे, ते म्हणजे- गुर्जरांचा
 पिंड कथालेखकाचा होता. नाट्य हे माध्यम त्यांच्या प्रतिभेला मानवले नाही. त्या-
 मुळे 'नंदकुमार' या नाटकानंतर ते नाट्यक्षेत्राकडे वळलेही नसावेत.

प्रकरण 5

गुर्जरांचे अन्य लेखन

अ) गुर्जरांचे काव्य

दृष्टिक्षेप

गुर्जरांना आपण कथा-कादंबरीच्या क्षेत्रातले शिरोमणी मानतो, पण त्यांच्या
 लेखनाच्या कारकीर्दीला काव्यलेखनाने सुरुवात झाली. काव्य ही त्यांच्या व्यक्ति-
 मत्त्वाची अंतरीची आवड होती, ओढ होती. स्नेही- आप्तांना काव्यातून पत्रे, कुणाचे
 अभिनंदन कवितेत तर कुणाचे सांत्वन कवितेतूनच, इतके काव्य-प्रेमाने त्यांना
 झपाटून टाकले होते. संस्कृत वाङ्मयाच्या परिचयाने त्यांच्या काव्यात गोडी आली.
 सुरुवातीच्या काळात विशेषतः इंग्रजी व संस्कृत काव्याचे अनुवाद त्यांनी केले.
 विनोदी लेखनाप्रमाणे त्यांच्या कविताही 'मासिक मनोरंजना' तूनच प्रसिद्ध झाल्या,
 नावाने आणि टोपणनावानेही.

प्रारंभ

'मासिक मनोरंजन' 'मध्येच एल्फिन्स्टोनियन' या टोपणनावाने त्यांनी 'होई
 जरि मजवरि अनुरक्त ना ती!' ही कविता पाठविली. संपादक का. र. मित्र यांनी
 ती सव्वा वर्षांनी छापली. या अनुभवासंबंधी गुर्जरांनी विस्ताराने लिहिले आहे.
 कविता पाठवल्यावर बराच काळ प्रसिद्ध झाली नाही म्हणून मनात वाटणारा खेद
 कापरासारखा उडून गेला आणि या कवितेच्या प्रसिद्धीच्या निमित्ताने का. र.
 मित्रांसारख्या साक्षेपी, मर्मज्ञ संपादकाशी, साहित्यिकाशी, थोर उदार मनाच्या
 माणसाशी त्यांचा परिचय, स्नेह जुळला. पुढे मात्र गुर्जरांनी काव्यलेखन फार काळ
 केले नाही. का. र. मित्रांच्या विनंतीवरून आणि सल्ल्यावरून.

वळण

मित्र यांनी त्यांना सुचविले, 'है पाहा गुर्जर, कविता आमच्याकडे बऱ्याच
 चांगल्याही येतात आणि त्या आम्ही प्रसिद्धही करतो. आम्हांला उणीव जाणवते ती

चांगल्या लेखांची, विशेषतः गोष्टींची. 'मनोरंजन' मध्ये गद्यभागच मुख्य असतो. तुम्ही गद्याला का नाही हात घालीत ? तो तुमचा प्रयत्न यशस्वी होईल अशी माझी खात्री आहे.'

गुर्जरांनी मित्र यांचा हा सल्ला आणि विनंती अमलात आणली. हे आव्हान समजूनच त्यांनी कथा लिहायला सुरुवात केली. त्यामुळे गुर्जरांचे काव्यलेखन अल्प-काळ आणि मोजके झाले. पण तरीही त्यांच्या काव्यलेखनात विविधता आहे, गुण-वत्ता आहे, त्यांचा आत्मभाव भरघोस आहे.

विषय व स्वरूप

गुर्जरांच्या कवितांचे विषय व स्वरूप कसे होते याचा विचार आता करू. विषयानुसार त्यांच्या कवितांचे वर्गीकरण सोयीसाठी केले आहे. त्यांच्या कवितांचा एक वर्ग आहे, 'प्रिय' विषयी. प्रियेला प्रिय असलेला कुंज पाहून कवीला जुन्या आठवणी येतात. आणि सद्यःस्थितीत 'हा तो निकुंज' (मनोरंजन ऑगस्ट: 1909) म्हणण्यापलीकडे तो काही करू शकत नाही. आता गुलाबाचे निःश्वास कोण पाहणार ? पत्नी दिवंगत होताच सगळी दृश्ये बदलली. आता फक्त शोक राहिला. पाने-सुद्धा दीन झाली. 'दिवंगत प्रियेस' (मे: 1906) या कवितेत हे भाव व्यक्त झाले आहेत. 'कुसुममाला' (ऑक्टो.: 1911) मध्ये विरहाने मनाला वाटणारी दुरदूर आणि त्यामुळे झालेली व्याकुळ मनःस्थिती, यांचे चित्रण येते. प्रिया कवीला किती रम्य वाटते, याचे वर्णन 'प्रिये तू !' (जाने.: 1910) मध्ये येते. मरू देशातील एकाच सुमनासारखी, पावसाळ्यात आकाशात दिसणाऱ्या एखाद्या ताऱ्यासारखी, प्रिया शीतल चंदन आहे. गुर्जरांच्या कल्पनाशक्तीची प्रचिती याठिकाणी येते. 'प्रेमाची व्याख्या' (जुलै: 1913) मात्र कवीला करता येत नाही. 'यौवनमद' दत्त (ऑक्टो.: 1905) प्रमदेचे एकदा उषःकाली दर्शन झाल्यावर कवी जीवनातच तिचे हर्षभराने स्वागत करतो, पण प्रिया त्याचे प्रेम स्वीकारणार नाही, हे जाणवल्यावर 'संदेश' (एप्रिल: 1907) पाठवितो की, 'माझे निर्मल हृदय पाठवून दे.' कृष्ण वृंदावनत्याग करून गेला म्हणून त्याचा 'अनुनय' राधेने केला आहे. (मे: 1914) प्रेमाचा त्याग करण्याची त्याची तऱ्हा तिला पटत नाही. 'प्रेम विमल या साम्राज्या परि जासी त्यागुनि दुरी ! मूढता काय तुझी ही तरी !'

गुर्जरांच्या प्रेमकवितेत सफलतेपेक्षा विफलतेचे चित्रण प्रामुख्याने आढळते.

निसर्गचित्रणे

गुर्जरांनी काही कवितांतून रम्य निसर्गचित्रे रेखाटली आहेत. 'विकसना' कडे (नोव्हें.: 1911) कोणाचेही मन ओढणार. गुलाबकलिके तू केव्हा फुलतेस ? तारका तुला बघायला उत्सुक आहेत. अनिल धावून येतो. आणि-

'हा अलि पटु रस सेवनी
बहु आतुर नव विकसनी !'

'चंद्रिका' (ऑगस्ट: 1907) नसेल तर भूवन सुंदरीही लावण्यवती वाटत नाही, कवीच्या सुंदर कवितेचे रसपान करता येणार नाही. पण जेव्हा रात्रीच्यावेळी चंद्रिकेच्या शुभ्र प्रकाशात अखिल विश्व असते, तेव्हा सर्व रहस्ये क्षणात उकलतात. चंद्राविना नंदनवनात 'अंधःकार' (सप्टें. 1913) असतो आणि 'अंधःकारा'त युवक-युवतींचे प्रेमानंदहार कोमेजून जातात.

चितनशीलता व तत्त्वज्ञान

'मृत्यूचे आव्हान' (एप्रिल: 1911), 'दुःख कशाचे' (नोव्हें.: 1921), 'संसार असार' (ऑक्टो. 1912), 'नरविहंग' (जुलै: 1906), 'मृत्यूची निराशा' (फेब्रु. 1931) इ. कवितांतून चितनपरता व तत्त्वज्ञानपरविचार आढळतात, जीवनात सोसाव्या लागणाऱ्या गोष्टींमुळे कवीला 'संसार असार' वाटतो. तीव्र दारुण शोकाने तो म्हणतो, 'हा संसार निस्सार आहे, पण त्याचे हे गर्जन ऐकून त्याच्या अंतरीची दिव्यशक्ती प्रचंड हास्य करते आणि उपदेश करते-

'सौख्यमोदयुता सुरम्य जगती सत्सार संसार हा !

येथे स्वर्ग वसे, परेशही इथे, वैकुंठ सर्वस्वहा !'

आपल्याला 'दुःख कशाचे' हे कवीने तरलपणाने सांगितले आहे. आयुष्यात सुंदर ध्येय गाठायचे असेल तर त्याचा मार्ग कंटकमयच असणार याची जाणीव कवीला आहे. मग त्याला दुःख कशाचे आहे ?-

'गेले दो दिवसांत ते गळुनिया, काटे परी राहिले !

याचे दुःख अतीव मात्र हृदया हा ! हाय ! या जाहले !'

स्वातंत्र्यप्रियता

'नरविहंग' ही गुर्जरांची स्वातंत्र्यप्रेम व्यक्त करणारी कविता. कवी, वसंत खुलल्यावर शैल, प्रपात सर्व काही पार करून आनंदाने फिरायला निघाला, प्रफुल्लित मनाने गाऊही लागला, पण त्यावेळी नरविहंग त्याला म्हणतो- 'तुझे गान सुरेख आहे, पण तू स्वातंत्र्याला मुकला आहेस.' मृत्यो ये, मरण बरे असे म्हणणारे, आणि विधवा, हतदंवा असे सर्वचजण प्रत्यक्ष मृत्यूला दारी पाहून मात्र मागेच सरतात. मृत्यूची निराशा होते. त्याला वाटते, मला फक्त दुःखच का माणसे चाहतात ? यांचे दुःख-शोक मिथ्याच असावेत ! म्हणून-

'कशास आता याऱ्या कपटी जगताची अनृत ?

टाकुनि पाशा बलपूर्वक या नेणे लोकां उचित !'

गुर्जरांच्या चितनपर, तत्त्वज्ञानपर स्वरूप असलेल्या कवितांतही काव्य हरवले गेले नाही हे विशेष. किंवा प्रचारात्मक भूमिका, अशाप्रकारच्या कवितांतसुद्धा त्यांनी घेतली नाही.

संकलित स्वरूप

गुर्जरांचे काव्यविश्व हे असे आहे. अर्थात त्यांनी काव्यलेखन अधिक काळ,

केले नाही, ते गद्यलेखनाकडे का व कसे वळले ते आपण पाहिलेच. त्यांनी अधिक काळ काव्यलेखन केले असते तर त्यांच्या काव्यगुणांचा विकास झालाही असता ; आणि कथा-कादंबऱ्यांच्या क्षेत्रातली उंची त्यांना काव्यप्रांतातही गाठता आली असती. त्यातून त्यांच्या नियतकालिकातील कवितांचा संग्रह झाला नाही. यामुळेही कवी या नात्याने ते सामान्य रसिकांना अपरिचितच राहिले.

उपलब्ध कवितांवरून कवी म्हणून गुर्जरांचे दर्शन कसे घडते ? गुर्जर हे तर पिढाने कवी. मुंबातील त्यांनी अभिव्यक्तीसाठी आपण होऊन असे कवितेचेच माध्यम स्वीकारले होते. म्हणजे कविता हा गुर्जरांच्या प्रकृतीचा सहजोद्गार आहे. त्यांच्या सर्व कवितांत याची साक्ष पडते.

गुर्जरांची कविता स्वतंत्र आहे. त्यांच्या कथा-कादंबऱ्या प्रामुख्याने बंगाली-वरून, व इंग्रजीवरून अनुवादित, रूपान्तरित आहेत. पण त्यांच्या कविता कोण-त्याही भाषेवरून अनुवादित वा रूपान्तरित नाहीत, तर त्या सर्वप्रकारे स्वतंत्रच आहेत. त्यामुळे गुर्जरांच्या प्रतिभेचा विलास मोकळ्या रूपात अवतरलेला दिसतो, त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाच्या परिचयात भर पडते.

गुर्जरांच्या कवितेत—प्रेमकविता, चिंतनपर-तत्त्वज्ञानपर कविता आणि निसर्ग-वर्णनपर, काव्यविषयक, कथात्मक शैलीच्या कविता अशी त्यांची विषय-विविधता व वर्गवारी दिसून येते. या सर्वच विषयांत त्यांची प्रतिभा सारख्याच गुणांनी प्रकट-लेली आहे. गुर्जर तंत्रपद्धतीचे भोक्ते होते, पण तंत्रपद्धतीवर अतिशय जोर दिल्यास साहित्यात कृत्रिमता, नीरसता येते असे त्यांचे स्वच्छ मत होते. त्यांच्या कविताही कोणत्याही एका तंत्राच्या आहारी गेल्या नाहीत.

नंतरच्या काळात गुर्जरांनी काव्यलेखन थांबविले तरी त्यांचा काव्यप्रतिभेचा विलास नाटकांमधील पदांत उतरला. त्यांनी रचलेल्या, नाटकांतील अनेक पदांत रसमयता, सहजता हे गुण प्रकर्षाने जाणवतात.

आ) गुर्जरांचे विनोदी लेखन

‘मनोरंजन’-संपादन व गुर्जर

गुर्जरांनी कथा-कादंबऱ्यांच्या क्षेत्रात एकीकडे उंची गाठत असतानाच विनोदी लेखन, काव्यलेखन, नाट्यलेखन केले, ‘मासिक मनोरंजन’ मधून ते प्रसिद्ध झाले. ‘मासिक मनोरंजन’ मध्ये गुर्जर काही काळ सहाय्यक संपादक होते. कथा-कविता किंबहुना एकूणच ललित वाङ्मयाच्या निवडीची बाजू तेच सांभाळीत. प्राप्त साहित्यातील चांगल्याचा अभाव वा विलंब अशा अनेक कारणांनी सहाय्यक संपा-

दक या जबाबदारीच्या नात्याने गुर्जर स्वतःच मनोरंजनमधून काव्यलेखन, विनोदी-लेखन, नाट्यलेखन करीत. अर्थात मनोरंजनव्यतिरिक्त इतरत्र त्यांचे विनोदी लेखनही पाहायला मिळत नाही.

विनोदी कथा व विनोदी लेखन आणि गुर्जर

गुर्जरांच्या काही कथा विनोदी आहेत. परंतु त्यांत विनोदापेक्षा केव्हाही कथागुणच प्रभावी आहेत. विनोदी वाङ्मय म्हणून स्वतंत्रपणे त्यांच्या कथांचा विचार करता येत नाही. त्यांनी स्वतंत्रपणे विनोदी वाङ्मय ‘सोमेश्वरशास्त्री’ या टोपणनावाने लिहिले. ‘मनोरंजन’ च्या पहिल्याच कालखंडात (1895 ते 1910 इ.) ‘सोमेश्वर शास्त्र्यांचे पुराण’ ही गुर्जरांची लेखमाला एकूण आठ लेखांत प्रसिद्ध झाली.

‘सोमेश्वरशास्त्र्यांचे पुराण’

‘सोमेश्वर’ हा वि. सी. गुर्जरांचा ‘मानसपुत्र.’ ही असामी अगदी साधी. साधी कसली अगदी अजागळच. त्याने आपले अनुभव (आयुष्यभर डोळसपणाने घेतलेले) कोऱ्या कागदावर लिहून आपल्या मित्राच्या-देवदत्ताच्या-सुपूत केले आणि नंतर देवदत्ताने सर्व वाचकांसाठी हे अनुभवपुराणकथन केले आहे. झोप येण्यावर उत्कृष्ट औषध म्हणून हे पुराण मुद्दाम सांगितल्याचे देवदत्त म्हणतो, कारण सगळ्या लोकांची तक्रार असते की हल्ली झोप मुळीच येत नाही.

सोमेश्वरला संस्कृत आणि इंग्रजीचे थोडेफार ज्ञान होते. ‘पण ज्या विद्ये-पासून अर्थार्जन झाले नाही त्या विद्येला विद्या कोण म्हणणार? आपल्या विद्येपासून एखाद्या साहेबाला खूष करता आले नाही तर त्या विद्वत्तेत अर्थ काय?’ यातील बोचरेपणा जाणवेल इतका स्पष्ट आहे. तिरका सूर, वक्रोक्ती, उपहास, उपरोध अगदी तीव्र स्वरूपात जाणवतात. विद्येकडे अर्थार्जनापुरता पाहायचा संकुचित दृष्टि-कोण आणि तत्कालीन विद्वानांचा इंग्रजधाजिणेपणा याचा हा व्यंजकतेने केलेला निषेध आहे. (जुलै: 1905).

मनुष्यफल

‘मनुष्यफल’ (नोव्हें. 1905) हा लेख विविधवृत्तींच्या माणसांवर टीका करणारा, बोचरेपणा असणारा, पण तरीही हसवणारा. सोमेश्वराला सगळी माणसे एकेक प्रकारची फळे वाटतात; हल्लीचे बडे लोक म्हणजे फणस वाटतात- अर्थात आतून-बाहेरून काटेरीच असणारे. साहेब लोकांना तो आंबे म्हणतो. मधुर पण बाठ्यांना किंचित आंबटच म्हणून! स्त्रियांची तुलना लोकांप्रमाणे सोमेश्वर केळीशी करत नाही. स्त्रिया त्याला नारळासारख्या वाटतात. महान देशहिरूंनी लोक साव-रीची फुले, तर मोठमोठे शास्त्री म्हणजे धतुऱ्याची फळे वाटतात. याचे मोठे मार्मिक

स्पष्टीकरण व्यंगपूर्णतेने त्याने दिले आहे— ‘मोठमोठ्या शब्दांनी, जाडजूड समासांनी लांबलांब वाक्यसुमने त्यांच्या मुखांतून निघावयाची, पण फळाची वेळ आली की ते काट्याने भरलेले!’ त्यास आधुनिक टीकाकार चिंचेसारखे वाटतात, कारण ते नेहमी आंबटच! आणि आंबटपणाही अगदी निकृष्ट! दुसऱ्या एका लेखात सोमेश्वराने सर्व मनुष्यमात्राला ‘पतंग’ म्हटले आहे. दिव्याभोवती फिरून स्वप्राणांची आहुती देणारे पतंग पाहून तो अशी कल्पना करतो— मनुष्यमात्रात सर्वांचा एक-एक वन्ही आहे. ज्ञानवन्ही, धनवन्ही, मानवन्ही, रूपवन्ही, धर्मवन्ही, इंद्रियवन्ही. सर्वांना आपल्या वन्हीत पडून दग्ध होण्याची इच्छा असते. (जाने. 1909)

3 उदरदर्शन

या लेखमालेतील ‘उदरदर्शन’ (फेब्रु. 1906) हा लेख पूर्णतः उपहासप्रचूर आहे. मोठमोठ्या लोकांच्या लांबलांब गप्पांनी लुब्ध होऊन दिवस घालवणे ही आध्यात्मिक उदरपूर्ती, व मिष्टान्ते, मेवा-मिठाई यांनी होते ती आधिभौतिक उदरपूर्ती.

स्त्री-सौंदर्याच्या वर्णनाचा उपहासही सोमेश्वर करताना दिसतो. स्त्रियांना सौंदर्याचा अभिमान तर असतोच पण पुरुषही आपल्या रमणीचे वर्णन करू लागतात तेव्हा सोमेश्वराला आश्चर्य वाटते. त्याने एक टोला अचूक हाणला आहे.— ‘पण ज्या अर्थी स्त्रिया पाहावे तेव्हा सौंदर्यवृद्धीसाठी झटत असतात, म्हणजेच त्यांच्याजवळ सौंदर्य बिलकुल नाही. कारण माणूस अभाव असलेल्या गोष्टींची परिपूर्ती करण्यासाठी झटत असतो.’

4 ‘मांजर’

‘मांजर’ (डिसें. 1907) हे निमित्त करून वक्रोक्ती, व्यंगपूर्णता, उपहास यांच्या साह्याने सोमेश्वरशास्त्र्याने काही विचार मांडले आहेत. मांजरी दूध पिऊन झाल्यावर त्याच्याशी बोलू लागली— ‘तुमचा जितका दुधातुपावर अधिकार तितकाच आमचा.’ मांजरीची मते त्याला फारच ‘सोशॅलिस्टिक’ वाटतात. मांजरी म्हणते, ‘चोराला फाशी द्या. त्यांची आम्हांला विशेष पर्वा नाही. परंतु त्याबरोबरच एक करा, जो न्यायाधीश चोराला शिक्षा देईल त्याने अगोदर तीन दिवस उपवास करावा, तोही अगदी कडकडीत! त्या योगाने जर त्याला चोरी करून खाण्याची इच्छा झाली नाही तर त्याने खुशाल त्या चोराला फाशी द्यावे.’

5 फुलांचा विवाह

‘फुलांचा विवाह’ (मार्च : 1908) लेखात, गांजाचे सेवन केल्यामुळे आपल्याला फुलांचे बोलणे समजले असे सोमेश्वर म्हणतो.— आमची विवाहपद्धती, मुलींच्या बापांची होणारी परबड, विवाहाचे योग्य वय यावर उपरोधाने सोमेश्वर वार करतो. सगळ्यातच ‘कु’ (वाईट) आहे हे ‘वसंतकोकिला’ ने (एप्रिल 1908)

लक्षात आणून द्यावे असे सोमेश्वरला वाटते.

विनोदी लेखन व गुर्जरांचा हेतू

कथा — कादंबरीलेखक वि. सी. गुर्जरांनी ‘सोमेश्वरशास्त्री’ या टोपण नावाने हे विनोदी लेखन केले. हे केवळ नावाचे वेगळेपण नव्हते. विनोदी लेखनाची शैलीही गुर्जरांची वेगळी आहे, फारच भिन्न आहे. कथा — कादंबरी या वाङ्मयप्रकारात त्यांनी रंजकतेचा हेतू प्रामुख्याने ठेवला होता. तत्कालीन रूढ असलेली ‘उपदेशाची’ दृष्टी त्यांच्या कथात्मक वाङ्मयात फारशी नाही. प्रथम रंजकतेचा परिणाम साधण्याकडे त्यांचे लक्ष होते, व त्या अनुषंगाने इतर दुय्यम उद्देश आलेले दिसतात. पण विनोदी लेखनात त्यांची भूमिका वेगळी आहे. समाजातील अंधश्रद्धा, रूढी-परंपरांच्या बेड्या असलेले समाजजीवन, मनुष्यस्वभाव यांवर उपहास, उपरोध, वक्रोक्ती, व्यंगपूर्णता यांच्या साह्याने गुर्जरांनी एकप्रकारे भाष्यच केले आहे. मार्मिकतेने आणि सहजपणे. विनोद हे साधन मानून आपल्याला अनिष्ट वाटणाऱ्या गोष्टींवर त्यांनी हल्ला चढविला आहे. कथावाङ्मयात आढळणारा हलके-फुलकेपणा त्यांच्या विनोदलेखनात नाही. विनोदनिर्मितीमागे वैचारिक बैठक ठळकपणे जाणवते.

‘सोमेश्वर’ हा गुर्जराचा मानसपुत्र, जसा कोल्हटकरांचा सुदामा. सुदाम्या-प्रमाणेच आपल्याला खुपणाऱ्या खटकणाऱ्या गोष्टींवर तो कठोर वार करतो. रंजकताप्रधान अशी गुर्जरांची प्रकृती असूनही, विनोदासारखे रंजकतेला नेमका न्याय देणारे वाङ्मयक्षेत्र असूनही गुर्जरांनी आपली कथा कादंबरीतील रंजकतेची शैली विनोदात अवलंबिलेली नाही कदाचित तत्कालीन विनोदी लेखकांचा हा प्रभाव असावा.

स्फुटलेख व गुर्जर

‘सोमेश्वर शास्त्र्यांचे पुराण’ या लेखमालेबरोबर ‘मासिक मनोरंजन’ मध्ये गुर्जरांचे काही स्फुटलेखही प्रसिद्ध झाले.

1. गुडगुडीची जन्मकथा

(जुलै : 1911) या लेखातील टीका विलक्षण बोचरी आहे. ‘आमच्या या पृथ्वी-पासून पन्नास कोटी योजनांच्या अंतरावर आकाशात धूम्रलोक वसलेला आहे,’ असे म्हणण्यात खरे म्हणजे सुचवायचे आहे ते वेगळेच. पृथ्वीवर अलिकडे धूम्रपान वाढले आहे यावरची ही टीका आहे. मंत्रिमंडळ, वेगवेगळी डिपार्टमेंट्स आणि तरीही होणारा सावळा गोंधळ या धूम्रलोकातही आहे. यातील कडवा, तिखट उपरोध औरच आहे. उदा. ब्रह्मदेवांनी येणाऱ्या वर्षाच्या ‘बजेठा’त विश्वकर्माच्या डिपार्टमेंटचा खर्च धरला नव्हता. त्या डिपार्टमेंटची सर्व कामे उरकून गेल्यामुळे ते आता उठवूनच टाकावे असा स्वारीचा विचार होता. स्तुतिप्रिय माणसांवर काही ठिकाणी त्यांनी खोडसाळपणे हल्ला चढविला आहे. ‘या विश्वात स्तुतीने साध्य होत नाही अशी कोणती गोष्ट आहे! धूम्रपानी लोकांनी केलेल्या अघळपचळ स्तुतीने ब्रह्मदेव

हा हा म्हणता नरम आले!' ही कोपरखळी केवळ जाताजाता मारलेली नाही.

वक्रोक्तीचे एक अगदी उत्कृष्ट उदाहरण या लेखात आहे. धूत्रपानीच्या सभेच्या प्रतिनिधी-मंडळाच्या अध्यक्षीय शंकराला सांगणे आहे.- 'हे भक्तवत्सल देवाधिदेवा! या कलियुगात जंबूद्वीपाच्या ठिकाणी यज्ञयागादि पुण्यकृत्ये बंद झाली आहेत खरी, परंतु कापडाच्या गिरण्या, इतर कारखाने त्याचप्रमाणे आगगाड्या, आगबोटी वगैरे तेथे सुरू झाल्या आहेत, त्यांपासून जो धूर सुटतो तो काही कमी नसतो. त्याने आमचे काम सहज होते.' यंत्रयुगाच्या दुष्परिणामांविरुद्ध पानभर लिहूनसुद्धा असा भाव अवतरला असता की नाही याची शंका वाटते.

2. हेडक्लार्क

'हेडक्लार्क' (जुलै : 1907) हा लेख कथात्मक वळणाचा. हेडक्लार्कची दुःखे अतिशयोक्तीच्या साह्याने यात रेखाटली आहेत. ध्वन्यर्थातून व्यंगपूर्णता साधली आहे. वकिलाकडे हेडक्लार्क असलेल्या एका माणसाकडे त्याच्या गावाकडे भटजी आपल्या 8-10 वर्षांच्या मुलाला घेऊन येतात. हेडक्लार्कला अत्यंत कामात बघून भटजी म्हणतात, माझ्या सोन्याबापूलाही तुझ्यासारखाच हेडक्लार्क कर. भटजीची मस्त फिरकी घेत तो म्हणतो, 'हेडक्लार्क होण्यासाठी एक पाय थोडा कापावा लागतो, पुढचे दोन दात पाडावे लागतात, एक डोळा फोडावा लागतो, लठ्ठ व्हावे लागते.' या सान्यातून वास्तविक हेडक्लार्कची दुःखेच व्यक्त होतात. इतके सगळे ऐकल्यावर भटजी मुलाला हेडक्लार्क करायला कसे तयार होतील? हेडक्लार्कच्या अतिशयोक्त बोलण्यातून एक प्रकारे असे सुचविले आहे की, 'हेडक्लार्क' या प्राण्याला बघिर-जाणिवशून्य, वाटेल ती दुःखे झेलणारा असे व्हावे लागते.

3. मुलांची अवनती

'मुलांची अवनती' (ऑगस्ट 1907) का होते या बद्दल वेगवेगळ्या उपपत्ती दिल्या आहेत. 'दिवसेंदिवस हे जग पापमय व अनीतिपूर्ण होत चालले आहे. या अशा दुष्ट जगात ईश्वराने आपणास जन्मास घातल्याबद्दल हल्लीच्या मुलांना वाईट वाटून ती फार रडत असतात. मागे पाप हल्लीच्यापेक्षा फार कमी असे, अर्थात त्यावेळची मुले फार रडत नसत!' अशी एका मित्राची उपपत्ती लेखकाला महत्त्वपूर्ण वाटते. पूर्वीची आणि आताची मुले, अशी तुलनाही लेखात आली आहे. यातील एखादे विधान आवर्जून उल्लेख करण्यासारखे वाटते. 'सत्तावन्न सालासारख्या बंडाच्या व धामधुमीच्या काळी मुले इतकी शांत असत हे त्यांना खरोखर भूषणास्पद आहे.' कोपरखळ्या या विवेचनात भरपूर आहेत. गोपूकाकांच्या जुळ्या मुलांवरून आपण हा लेखप्रपंच मांडला म्हणून पहिल्याने त्या मुलांचे व नंतर सपत्नीक गोपूकाकांचे आभार मानले आहेत. त्या जुळ्या मुलांच्या चरित्रातील काही ठळक गोष्टी सांगितल्या आहेत. ही एक-एक गोष्ट म्हणजे एक-एक मजेशीर चुटका आहे. या लेखात

उपहास, उपरोध, वक्रोक्ती यांबरोबर खोचकपणा ओसंडून भरलेला आहे.

4. रामायणाचे परीक्षण

मुंबईत चाळीस वर्षे नोकरी केलेल्या एका सिव्हिलियनाने केलेले 'रामायणाचे परीक्षण' (ऑगस्ट : 1909) हे, परीक्षण कसे नसावे याचा उत्तम नमुना आहे. त्या संस्कृतीची बीजे, पाळेमुळे माहीत नसताना त्यावर काही अधिकाराने बोलणे हे किती हास्यास्पद ठरते याची प्रचीती या परीक्षणातून येते. उदा. कवीने भरताच्या पात्रात एका अडाणी व मूर्ख मनुष्याचे चित्र रेखाटले आहे. या वेड्याने आपल्या हाती चालत आलेले राज्य भावाला परत दिले. सूक्ष्म नजरेने पाहिले, तर रामायण हे कर्मत्याग केलेल्या आळशी लोकांचा इतिहास आहे.' लक्ष्मण केवळ रामाच्या मागे-मागे फिरत असे याचीही टवाळी हा परीक्षक करतो. मोरोपंती रामायणावरून वाल्मीकीरामायण लिहिले असावे असेही त्याने सिद्ध करून दाखविले आहे. वल्मीक म्हणजे वारूळ कोणीतरी मोरोपंती मराठी रामायणावरून हे संस्कृत रामायण लिहून वारूळात ठेवून दिले असेल, म्हणून त्याला वाल्मीकी रामायण म्हणतात,' असा निष्कर्ष त्याने काढला आहे. 'रामायणाच्या ज्या एका कांडात कोणत्याही योद्ध्याची गोष्ट नाही त्याचे नाव 'अयोद्ध्या कांड' असे न लिहिता 'अयोध्याकांड' असे का लिहिले याचे त्याला आश्चर्य वाटते, परीक्षणपद्धतीचे दोष गुर्जरांना इथे दाखवायचे आहेत.

5. 'दंडकारण्यातील प्रचंड सभा'

मनुष्यांतल्या दोषांवरची टीका सोमेश्वर शास्त्र्याच्या पुराणाप्रमाणे 'दंडकारण्यातील प्रचंड सभा' (ऑक्टो., डिसें. : 1909) या स्फुट लेखातही केली आहे. व्याघ्रजातीची सभा अरण्यात भरते त्यावेळी आपण श्रेष्ठ कसे व मनुष्यजात हीन कशी हे व्याघ्राचार्य बृहल्लंगूल आपल्या भाषणात सांगतात. त्यांच्या भाषणातील काही उद्गार मुळातून पाहण्यासारखे आहेत. 'स्वतःच सर्वनाश ओढवून घ्यायची मनुष्याची प्रवृत्ती आहे असे त्यांना वाटते. आपल्याच वधाचे उपाय शोधून काढण्यात तो सर्वदा निमग्न होऊन गेलेला असतो. मनुष्यप्राणी जी शस्त्रास्त्रे वापरीत आहे, ती सर्व मी म्हणतो या सिद्धान्ताला प्रमाण आहेत. या सर्व शस्त्रांचा हेतू मनुष्यवध! एखादेवेळी मोठ्या मैदानात जमून हजारो मनुष्य या शस्त्रास्त्रांनी एकमेकांवर प्रहार करून एकमेकांना ठार करतात असेही माझ्या ऐकण्यात आहे.' 'पुरोहित' हा प्राणी कोण, या महादंड्याच्या प्रश्नाला बृहल्लंगूलमहाराज उत्तर देतात, त्यात तीव्र उपरोध भरलेला आहे. 'दिकशनरीत 'पुरोहित' म्हणजे डाळ-भात खाऊ, दुसऱ्यास फसविण्यात अत्यंत निपुण असलेला व या धंद्यावर आपली उपजीविका करणारा मनुष्यविशेष,' अशी व्याख्या दिली आहे; परंतु ही व्याख्या बरोबर आहे असे मला वाटत नाही. कारण सगळे पुरोहित डाळभात खाऊच

असतात; काही पुरोहित अंडी, मांस, मटण वगैरेही चापणारे असतात आणि अनेक पुरोहित तर अग्नीप्रमाणे सर्वभक्षक आहेत!

विवाहसंबंधाविषयीचे त्याचे विचार नीतीअनीतीच्या कल्पनांवर, वागण्यांवर मर्मन्तिक आघात करणारे आहेत. 'अनेक मनुष्य आणि मानुषी नित्य आणि नैमित्तिक विवाह करतात. परंतु नित्य आणि नैमित्तिक विवाहात मनुष्यप्राण्यांमध्ये एक चमत्कारिक भेद आढळून येतो. नित्य विवाह हा उघडपणे होतो आणि मनुष्यप्राणी तो गुप्तही ठेवत नाही; परंतु नैमित्तिक विवाह मात्र सर्व मनुष्य आणि मानुषी अगदी प्राणापलिकडे गुप्त ठेवू इच्छितात.' माणसाच्या पैशांच्या लालसेवरही त्यांनी भाष्य केले आहे, माणसाची सर्वाधिक भक्ती 'मुद्रादेवी' वर आहे; या उद्गारांत व्यंगपूर्णता ठासून भरली आहे.

गुर्जरांच्या स्फुट व विनोदी लेखनाचे संकलित स्वरूप

'सोमेश्वरशास्त्र्यांच्या पुराणा' प्रमाणेच या स्फुट लेखांतही गुर्जरांची भूमिका 'शास्त्र्यांची'च आहे, म्हणजे भाष्यकाराची, उपदेशकाराची आणि तात्त्विक. समाज-जीवनातल्या खटकणाऱ्या गोष्टींवर प्रसंगी सहानुभूती वाजूला ठेवून ते कडाडून हल्ला चढविताना दिसतात.

या लेखांचे स्वरूप दीर्घ आहे, कथात्मक वळणाचे आहे. विनोद शुद्ध आणि सहेतुक दोन्ही स्वरूपांचा आहे. उपहास, उपरोध, वक्रोक्ती, व्यंगोक्ती, विडंबन, अतिशयोक्ती या शस्त्रांचा अगदी कठोरपणाने गुर्जरांनी वापर केला आहे.

गुर्जरांचे हे विनोदी लेखन, हे अगदी वेगळ्या स्वरूपाचे आहे, हे त्यांच्या विविध लेखांचा विचार करता निश्चित लक्षात येईल. त्यांच्या कथेतील विनोदापेक्षा हा विनोद अगदी भिन्न स्वरूपाचा आहे. कथेतील विनोद हा प्रसंगनिष्ठ स्वरूपाचा असून तो खेळकर स्वरूपाचा आहे; प्रसन्न आहे. या विनोदी लेखनात उपहास, उपरोध व वक्रोक्ती अधिक आढळते; तो कल्पनारम्य आहे. त्यातून गुर्जरांच्या लेखनाचा एक वेगळाच पैलू आढळतो. दुर्दैवाने हे सारे विनोदी-लेख-विशेषतः 'सोमेश्वर शास्त्र्यांचे पुराण' ही लेखमाला पुस्तकरूपाने प्रकाशित होऊ शकली नाही. हे लेखही त्यांनी 'निनावी'च प्रसिद्ध केले होते. म्हणून गुर्जरांच्या प्रतिभेचा हा पैलू अज्ञातच राहिला.

इ) गुर्जरांचे स्फुटलेखन

'मासिक मनोरंजन' चे सहायक या नात्याने गुर्जरांनी बरेचसे स्फुटलेखन केले. त्याचे स्वरूप बरेचसे तत्कालीन होते. पण त्यावरून त्यांच्या व्यासंगी वृत्तीचा

व वाचनाचा प्रत्यय येतो.

'सारसंग्रह' एकसदर'

'मनोरंजन' मध्ये 'सारसंग्रह' नावाचे अभिनव सदर का. र. मित्र यांनी सुरू केले होते. निरनिराळ्या भाषांतील नियतकालिके मागवून त्याचे सार 'मनोरंजन' च्या अंकात देण्याचा उपक्रम मित्र यांनी सुरू केला होता. त्यात बंगाली नियतकालिकांचे सार देण्याचे कार्य गुर्जरांकडे होते. प्रत्येक बंगाली नियतकालिकाचा अभ्यास करून त्यात येणारे विचार प्रवाह व त्यातून व्यक्त होणाऱ्या वाङ्मयीन प्रवृत्ती यांचा चोखंदळपणे गुर्जर परामर्श घेत असत. 1910 पासून हा उपक्रम अनेक वर्षे चालू होता. त्या संदर्भात बंगाली भाषेतील साहित्याचा व त्यातील विविध प्रवाहांचा, गुर्जरांचा चांगला अभ्यास झाला व त्याचा परिणाम त्यांच्या लेखनावरही झाला.

'अकाल सूर्यास्त'

राम भणेश गडकरी व वि. सी. गुर्जर यांची दृढ मैत्री होती. गडकऱ्यांच्या अनेक नाट्यवाचनाच्या वेळी ते समीक्षक श्रोता म्हणून हजर असत व चर्चेत भागही घेत. गडकऱ्यांच्या कविता आवर्जून मागवून ते 'मनोरंजन' मध्ये छापित असत. गडकऱ्यांचा मृत्यू 1919 मध्ये झाला, त्यावेळी 'अकाल सूर्यास्त-गोविंदाग्रज' हा सुंदर चरित्रपर व त्यांच्या वाङ्मयाचा थोडक्यात परिचय करून देणारा लेख त्यांनी लिहिला. गडकऱ्यांवर चरित्रपर व वाङ्मयाचा परिचय करून देणारा हा पहिला लेख होय.

'ठिगळ' (प्रस्तावना)

त्याचप्रमाणे 'एकच प्याला' हे नाटक गडकऱ्यांच्या मृत्यूनंतर प्रसिद्ध झाले. त्यातील पद्यरचना गुर्जरांनी केली होती, पण 'ठिगळ' या नावाने प्रस्तावना लिहिली तीही गुर्जरांनीच. 'कै. हाय ! जगातले हे अत्यंत अशुभ अक्षर माझ्या परमप्रिय मित्राच्या नावामागे लिहिताना, त्याचा प्रेमळ निकट सहवास जवळजवळ सव्वा तपपर्यंत उपभोगणारे माझे हृदय अक्षरशः विदीर्ण होत आहे.' अशी अत्यंत भावपूर्ण सुरुवात करून गडकऱ्यांविषयीच्या आपल्या भावना त्या प्रस्तावनेतून व्यक्त केल्या आहेत. 'अकाल सूर्यास्त' व 'ठिगळ' हे दोन्ही लेख गुर्जरांना गडकऱ्यांबद्दल वाटणाऱ्या भावना व्यक्त करणारे आहेत.

'मुखर्जी-चरित्र'

बॅ. प्रभातकुमार मुखर्जी हे त्यांचे वाङ्मय क्षेत्रातील गुरू. मुखर्जींच्या कथा-कादंबऱ्या व त्यांचा वाङ्मयीन दृष्टिकोण यांनी गुर्जर प्रभावित झाले होते व त्यांचे तंत्र व त्यांची शैली आपल्या कथांतून त्यांनी आत्मसात केली होती. त्यांचे चरित्र व त्यांच्या वाङ्मयाचा परिचय करून देणारे छोटे पुस्तक गुर्जरांनी लिहिले.

त्यासाठी गुर्जरांनी मुखर्जींकडून त्यांची चरित्रविषयक माहिती मागवून घेतली होती अशा प्रकारचे मुखर्जींचे चरित्र त्या काळापर्यंत बंगालीत सुद्धा प्रसिद्ध झालेले नव्हते गुर्जर त्यादृष्टीने 'अद्वितीय' च ठरले.

काही स्फुटलेख व गुर्जर

याशिवाय अनेक वेगवेगळ्या विषयांवर 'मनोरंजन' साठी गुर्जरांना लिहावे लागले. त्यांतील पुष्कळसे लेखन निनावी आहे. पण निरनिराळ्या विषयांकडे गुर्जर कसे आकृष्ट होत असत ते त्यांच्या 1. 'एडिसनचे भविष्य-पुराण,' 2. 'रशिया देशातील चालीरीती,' 3. मृतांशी संवाद,' 'परलोक विद्या' अशांसारख्या काही लेखांवरून स्पष्ट होते.

संस्कृत नाट्य कथानके

गुर्जरांचा, संस्कृत साहित्याचा अभ्यास होताच. अनेक संस्कृत नाटकांची नाट्यकथानके गुर्जरांनी 'मनोरंजन' मधून प्रसिद्ध केली आहेत.

'परलोक विद्या' (नोव्हें. 1923).

या लेखात, एक नम्र विद्यार्थी या नात्याने परलोक विद्येसंबंधीचा पाश्चात्य देशांतल्या प्रयत्नांचा थोडक्यात परिचय वाचकांना गुर्जरांनी करून दिला आहे. सर आल्फ्रेड टर्नर, सर आर्थर कॉनन् डॉइल यांचे अनुभव, प्रयोग' मते, असे सविस्तर विवेचन गुर्जरांनी केले आहे. विख्यात अमेरिकन लेखक जेरोम के. जेरोम यांना मात्र परलोक विद्या हे थोतांड वाटते, हे नमूद करून, आपण त्यांच्याशीच सहमत असल्याचे गुर्जर सांगतात. गुर्जरांनी स्वतंत्र असे भाष्यही केले आहे. लेखाच्या अखेरीस गुर्जर म्हणतात, 'प्रत्येकाने आपल्या चिकित्सा बुद्धीला मान दिला पाहिजे.' स्वतंत्र विचारसरणी, ठाम भूमिका हे गुर्जरांचे या लेखातले वैशिष्ट्य.

मृतात्म्यांशी संवाद (ऑक्टो- 1921)

'मृतात्म्यांशी संवाद' हा श्री. ऋषी यांचा लेख 'मनोरंजन' मधून प्रकाशित झाला होता. त्यावर वाचकांच्या प्रतिक्रिया मागविल्या होत्या. त्या प्रतिक्रियांपैकी एक प्रतिक्रिया वि. सी. गुर्जर यांनी 'मनोरंजन: ऑक्टो.: 1921' या अंकात व्यक्त केली आहे:- ऋषींच्या लेखातील अनेक विधानांचा परामर्श घेऊन त्यांनी, हा संवाद साधणे कितपत शक्य आहे, यासंबंधी आपली मते मांडली आहेत. त्यात, काही पाश्चात्यांच्या- या संबंधात व्यक्त झालेल्या विचारांचा परामर्शही गुर्जरांनी घेतला आहे.

'रशिया देशातील चालीरीती' (एप्रिल- 1917).

हा एक गुर्जरांचा, माहितीपर सचित्र लेख. युरोपातील इतर देशांपेक्षा रशियाचे वेगळेपण, शेतीवर उपजीविका करण्याच्या दृष्टीने हिंदुस्थानशी असलेले सादृश्य, खेड्यातील लोकांचे राहणीमान, विवाहसंबंधीच्या चालीरीती, ऋतुमान, नृत्यादि

कला अशा सर्वांशी रशियाची ओळख, या लेखात करून देण्यात आलेली आहे. गुर्जरांचा हा लेख अत्यंत विस्तृत आहे.

'एडिसनचे भविष्यपुराण' (डिसें.: 1916)

हा अनुवादित लेख. 'वीसवी सदी' मधील प्रो. कांतीलाल छगनलाल पंड्या यांच्या लेखाचा हा सुबोध अनुवाद. एडिसनच्या प्रचंड वैज्ञानिक कल्पनाशक्तीचा परिचय या लेखात होतो. बीज ही विसाव्या शतकाची शक्ती होऊन राहिल, माणूस कृत्रिम पद्धतीने सोने बनवू शकेल. भावी कालात पोलादाचे महत्त्व खूप वाढेल, शेतकऱ्याची जागा हुशार व्यापारी पटकावेल, अशासारखी भविष्यकालासंबंधीची एडिसनची कितीतरी वक्तव्ये आज प्रत्यक्षात उतरलेली दिसतात.

'मित्राय नमः' ('सह्याद्रि' मासिक: 1956: दिवाळी अंक)

हा एक गुर्जरांचा प्रदीर्घ लेख, प्रामुख्याने 'मनोरंजन' चे संपादक: का. र. मित्र- यांचे व्यक्तित्व आणि कर्तृत्व यांवर या लेखात गुर्जरांनी प्रकाश टाकलेला आहे. याशिवाय त्यांचा स्वतःचा मनोरंजनशी आणि 'मित्रां'शी संबंध यायला' कारणीभूत झालेली घटना, ह. ना. आपटे यांचा मनोरंजनवरचा राग, 'मित्रां'चे गुर्जरांना 'अखेरचे पत्र' अशी काही वेगळी आणि दुर्मिळ माहितीही लेखात समाविष्ट आहे.

संकलित विचार

गुर्जरांच्या या विखुरलेल्या व बऱ्याच अंशी निनावीही असलेल्या स्फुट लेखनातून त्यांच्या वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाची वेगळीशी ओळख पटते. त्यांचा व्यासंग, जाण, बहुश्रुतता, अभ्यासू वृत्ती इ. बाबी नजरेत भरतात. त्यांची प्रतिभा बहुविध क्षेत्रांत उंची गाठताना दिसते.

लेखांचे स्वरूप परिचयात्मक, माहितीपर, त्यामुळे शैलीचा विचार गौण ठरतो. पण स्वतंत्र, ठाम मते, मुद्देसूदपणा, सविस्तर विवेचन हे लेखनाचे गुणच आहेत.

प्रकरण 6

समारोप

अशाप्रकारे वि. सी. गुर्जर यांच्या साहित्याचा थोडक्यात घेतलेला हा आढावा लक्षात घेता काही गोष्टी सहज नजरेस येतात. गुर्जरांनी विपुल लिहिले. स. 1902 पासून 1962 पर्यंत, आयुष्याच्या अखेरपर्यंत ते सातत्याने लिहीत होते.

काव्य, नाटक, कथा, कादंबरी, विनोदी लेख व काही प्रमाणात समीक्षा या सर्वच विविध साहित्याच्या क्षेत्रांतून त्यांनी विहार केला. कशेळी या, कोकणातील एका लहानशा खेड्यात राहून त्यांनी ही साहित्य-साधना केली. त्या काळाच्या लोक-प्रिय अशा 'मनोरंजन' या मासिकाचे सहायक संपादक म्हणूनही त्यांनी काही काळ काम पाहिले. विपुल लेखन करूनही आपल्या लेखनाचा दर्जा त्यांनी एका मर्यादेपर्यंत जरूर सांभाळला, आणि 'लोकांचे शुद्ध रंजन' करण्याची आपली भूमिका शेवटपर्यंत कायम ठेवली, समर्थपणे निभावली. गुर्जरांच्या लेखनाच्या कालखंडात मराठी साहित्याच्या क्षेत्रात अनेक वाद झाले, साहित्याचे स्वरूपही बदलत गेले. पण गुर्जर मात्र आपल्या, साहित्यविषयक निष्ठेशी व भूमिकेशी शेवटपर्यंत प्रामाणिक राहिले. त्यामुळे गुर्जरांच्या साहित्यावर खास गुर्जरांचाच असा विशिष्ट ठसा उमटलेला स्पष्ट दिसून येतो.

साहित्याच्या बहुविध क्षेत्रांतून त्यांनी विहार केलेला असला तरी- कथा व कादंबरी- ही साहित्याची दोनच क्षेत्रे त्यांच्या प्रतिभेला विशेष मानवली. अगदी सुरवातीला काव्याच्या क्षेत्रात ते शिरले होते. त्यांची काव्यरचना सुदृढ व अभिजात स्वरूपाची होती. पंडिती वळणाच्या कवींची छाप त्यांच्यावर प्रभावीपणे होती. पण तशातच का. र. मित्र यांच्या सांगण्यावरून का. होईना ते त्यातून लवकरच बाहेर पडले. तरीही त्यांच्या प्रसादपूर्ण रचनेचा प्रत्यय त्यांच्या अनेक कवितांतून येतो, तसाच तो त्यांच्या, नाटकांच्या पदांतूनही येतो. विशेष म्हणजे 'मनोरंजन' चे सहायक संपादक असताना बालकवी, गोविंदाग्रज, रेंदाळकर इ. अनेक कवींच्या मंत्रीचा त्यांना लाभ झाला होता. मराठी कवितेचे, केशवसुतांच्यापासून बदललेले वळण त्यांच्या नजरेसमोर होते, पण त्यांच्या काव्यरचनेवर त्याचा काही परिणाम झालेला दिसत नाही.

नाटकांच्या बाबतीतही असेच झाले. वि. सी. गुर्जरांचे वडील हे जुन्या पिढीतील नाटककार होते, त्यामुळे आपणही या क्षेत्राकडे वळावे असे वि. सी. गुर्जरांना वाटले असावे. सुरवातीला अनेक इंग्रजी प्रहसनांची त्यांनी मराठीत रूपांतरे केली. पण त्यात त्यांना विशेष यश आल्यासारखे वाटत नाही. मध्यंतरात नाटकांकडे त्यांनी संपूर्णपणे पाठ फिरवली. वस्तुतः स. 1905 पासून श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, राम गणेश गडकरी, मामा वरेरकर, इ. नाटककारांच्या मंत्रीचा लाभ त्यांना झाला आहे. नाटकमंडळीतही त्यांची बैठक असे, व नवीन नाटकाच्या वाचनाच्या प्रसंगी एक जागरूक समीक्षक म्हणून गुर्जर हे उपस्थित असत. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरांना तर गुर्जर हे गुरुस्थानी मानत. त्यांच्या एका नाटकाची काही पदे बरा. ग. गडकरी यांच्या 'एकच प्याला' या नाटकातील सर्व पदे गुर्जरांनी रचून दिलेली आहेत.

पुढील काळात काही मित्रांच्या आग्रहावरून स. 1920 नंतर गुर्जर नाट्यलेखनाकडे पुन्हा वळले. 'नंदकुमार' व 'राजलक्ष्मी' ही संगीत नाटके त्यांनी लिहिली पण यातही विशेष असे यश त्यांना मिळाले नाही. त्यामुळेच नाट्यलेखनाकडे ते नंतरच्या काळात पुन्हा म्हणून वळले नाहीत.

विनोदी लेखनाच्या क्षेत्रात गुर्जरांनी प्रयोग करून पाहिले. श्री. कृ. कोल्हटकरांच्या 'सुदाम्याचे पोहे' मधील अनेक लेख त्यांना आवडले असावेत. 'सोमेश्वर-शास्त्र्यांचे पुराण' ही विनोदी लेखमाला संभवतः त्याचा परिपाक असावी. उपहास, उपरोध व अतिशयोक्ती अशी ही तीनही अस्त्रे गुर्जरांनी आपल्या विनोदी लेखनातून वापरली होती. पण का. कुणास ठाऊक, रसिकांचे लक्ष या लेखमालेकडे गेलेच नाही व त्यामुळे गुर्जरांचे हे विनोदी लेखनही अज्ञातच राहिले.

'कथा' हा वि. सी. गुर्जरांच्या प्रतिभेला विशेष मानवलेला प्रकार. या क्षेत्रात त्यांनी केलेले कार्य मराठीत अविस्मरणीय ठरले आहे. रूपांतरापासून त्यांनी लेखनाला सुरवात केली असली तरी त्याला स्वतंत्र, कलात्मक स्वरूप देण्याचे कार्य गुर्जरांच्या कथेनेच प्रामुख्याने केले. गुर्जरांनी कथा लिहिण्यास स. 1906 मध्ये सुरवात केली व अखेरपर्यंत (1962) त्यांचे कथालेखन सातत्याने चालू होते. विशेषतः स. 1910 ते 1930 या कालखंडात मराठी कथेला वेगळे वळण लावण्याचे व त्याला एक वाङ्मयप्रकार म्हणून प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचे कार्य प्रामुख्याने गुर्जरांच्या 'संपूर्ण गोष्टी'ने केले. प्रभातकुमार मुखर्जी यांच्या कथांनी प्रभावित झाल्यामुळे त्यांच्या कथांचा मराठीत अनुवाद करून मराठी कथेला एक वेगळी दिशा त्यांनी दाखविली हे तर झालेच, पण सुरवातीपासून अखेरपर्यंत वाचकांना खिळवून ठेवण्याचे वैशिष्ट्यपूर्ण तंत्र गुर्जरांनी मराठी कथेत आणले, आणि रंजनाची भूमिका शेवटपर्यंत कायम ठेवली. या प्रदीर्घ काळात त्यांनी 800 हून अधिक कथा लिहून कथालेखनाच्या क्षेत्रात एक प्रकारे उच्चांकच स्थापन केला. या प्रदीर्घ काळात आशय व अभिव्यक्ती या दृष्टीने मराठी कथा खूपच बदलली, अनेक रूपे तिने धारण केली, जीवनाच्या वेगवेगळ्या क्षेत्रांत तिने प्रवेश केला. पण गुर्जरांच्या कथेने आपले

68 : विठ्ठल सीताराम गुर्जर

‘रूप’ बदलले नाही वा ‘लोकरंजना’ ची आपली भूमिकाही सोडली नाही. तसेच तिचे विश्वही मध्यमवर्गीयांपुरतेच मर्यादित राहिले. ज्या जीवनाचा आपणाला अनुभव नाही, त्या जीवनाचे चित्रण करावयाचे नाही ही त्यांची ठाम भूमिका होती. त्यामुळे त्यांच्या कथाविश्वाला मर्यादा पडल्या ही गोष्ट खरी. पण गुर्जरांची कथा अखेरच्या काळापर्यंत वाचनीय व वाचकांचे मनोरंजन करणारी राहिली. त्यामुळे मराठीतील बहुतेक प्रमुख (सुमारे 60 ते 70) नियतकालिकांतून गुर्जरांची कथा सातत्याने प्रकाशित होत राहिली व तिने वाचकांना अखेरपर्यंत रिकविले.

कादंबरीच्या क्षेत्रात गुर्जरांची भूमिका वेगळी होती. बंगाली साहित्याने त्यांना आकृष्ट केले होते, व त्यामुळे उत्कृष्ट बंगाली कादंबऱ्यांचा रूपान्तराच्या वा अनुवादाच्या रूपाने मराठी वाचकांना परिचय करून देण्याचे व्रत त्यांनी घेतले. त्यासाठी बंगालीमधील श्रेष्ठ कादंबरीकारांच्या निवडक कलाकृती त्यांनी निवडल्या व त्यांना मराठी परिवेष चढवून व मराठी संस्कृतीतून रुढवून, त्या मराठी रसिकांसमोर ठेवल्या. प्रभातकुमार मुखर्जी, कालिप्रसन्न दासगुप्ता, रवींद्रनाथ, गांगुली अशा काही श्रेष्ठ बंगाली कादंबरीकारांच्या कलाकृतींना आकर्षक मराठी वेष चढवून त्यांनी या भाषाभगिनीची मराठी रसिकांना ओळख करून दिली. या सर्वच कादंबऱ्या प्रातिनिधिक स्वरूपाच्या होत्या असे म्हणता येणार नाही. पण गुंतागुंतीचे कथानक, त्यात येणारे वाचकांची उत्कंठा वाढविणारे रहस्य व त्यात येणारी मनाची पकड घेणारी पात्रे ज्यांत त्यांना आढळली, ज्या कादंबऱ्या महाराष्ट्राच्या संस्कृतीशी व समाजरचनेशी जवळच्या आहेत असे त्यांना वाटले, अशाच कादंबऱ्यांची निवड त्यांनी अनुवादासाठी केली. त्यामुळे ‘मनोरंजन’ मधून क्रमशः प्रसिद्ध होणाऱ्या गुर्जरांच्या कादंबऱ्या हे त्यावेळी मराठी वाचकांचे प्रमुख आकर्षण होते.

असे हे वाङ्मयाच्या अनेक क्षेत्रांत विपुल भर घालणारे विठ्ठल सीताराम गुर्जर, 1930 नंतर उपेक्षितच राहिले. त्यांच्या हयातीत तर त्यांचा एकच कथासंग्रह (1936 चा) (1. 10. 36.) प्रसिद्ध झाला. मराठी कथेत लक्षणीय भर घालणाऱ्या गुर्जरांची मराठी समीक्षकांनी सुद्धा जितकी हवी तितकी दखल घेतली नाही. त्यांच्या दोन कथासंग्रहांतून आलेल्या 11+14 अशा 25 कथांव्यतिरिक्त अन्य सर्व कथा नियतकालिकांत राहिल्या व ती नियतकालिकेही आज सर्वस्वी दुर्मिळ झाली आहेत. गुर्जरांच्या लोकप्रिय झालेल्या कादंबऱ्यांच्या नवीन आवृत्त्याही निघालेल्या नाहीत. त्यांचे विनोदी लेख ज्ञातच राहिलेले आहेत. लोकांना अखेरपर्यंत आपल्या कथा-कादंबऱ्यांद्वारा रिकवणारा व रसिकांना आनंद देणे हे एकमेव मूल्य अखेरपर्यंत जपणारा हा साहित्यिक शेवटपर्यंत उपेक्षित राहिला, पण तरीही त्याची त्यांना मात्र मुळीच खंत वाटलेली नाही. याच संदर्भात त्यांनी लिहिलेही आहे :

‘कीर्तीसाठी अथवा ध्येयासाठी मी कथालेखन कधीच केले वा करीत नसून, केवळ वाचकांच्या सात्त्विक मनोरंजनातच मी लेखनसाफल्य मानीत असल्यामुळे मी पुष्कळ वर्षे बिननावाने, टोपणनावाने व भलत्याच नावाने लेखन केले व अजूनही

करतो. माझ्या सर्वच लेखनाचे श्रेय मला न देता टीकाकारांनी ते दुसऱ्याला दिले तरी मला यत्किचितही विषाद वाटणार नाही, एवढेच नम्रपणे मी त्यांना कळवतो.’
(‘द्राक्षाचे घोसे’ : प्रस्तावना : ‘फळदाणी’ : 1. 10. 1936)

विठ्ठल सीताराम गुर्जर यांची ही विनम्र भूमिका खरोखर अलौकिक आहे. वाचकांचे सात्त्विक मनोरंजन करण्याचे काम त्यांनी जीवनाच्या अखेरपर्यंत केले व तेही कशेळीसारख्या एका लहान गावात राहून. अशा या लेखनमहर्षींचा सर्व भारतीयांना थोडक्यात परिचय करून द्यावा व त्याचे कृतज्ञतेने स्मरण करावे हाच या लेखनामागील हेतू.

परिशिष्ट १

वि. सी. गुर्जर यांची एक खास मुलाखत

1936 साली 'ध्रुव' मासिक, पृष्ठे : (संपा. रा. प्र. कानिटकर); ने वि. सी. गुर्जर यांची घेतलेली एक खास मुलाखत 'ध्रुव' च्या एप्रिल: 1936 या अंकात (पृ. 9 ते 16) प्रसिद्ध झालेली आहे. तीच प्रस्तुत परिशिष्टात यथामूल दिली आहे - म. ना. अदवंत. ('ध्रुव' च्या सौजन्याने.)

(श्री. विठ्ठल सीताराम गुर्जर हे महाराष्ट्रातील एक नामांकित कथालेखक असून त्यांचे नाव आबालवृद्ध स्त्री-पुरुष वाचकांच्या चांगलेच परिचयाचे आहे. सुमारे गेली तीस वर्षे श्री. गुर्जर यांचा लेखनसंसार अव्याहतपणे चालला असून त्यांनी आपल्या गोष्टींनी व कादंबऱ्यांनी मराठी वाङ्मयात मोठी मौल्यवान भर घातली आहे. तीस वर्षे अखंड तपश्चर्या करून त्यांनी सुमारे 300 गोष्टी, व 15 कादंबऱ्या व इतरही अनेक प्रकारचे लेखन केले आहे. त्यांच्या अफाट वाङ्मयाची जर पृष्ठसंख्या मोजली तर ती सहज तीस हजारांच्या घरात जाईल. मनोरंजक हृदयवेधक व सोपवळ ललितकथा लिहिण्यात श्री. गुर्जरांनी जे यश संपादन केले आहे ते केवळ अद्वितीय आहे. अशा थोर कथालेखकाचे स्वतःच्या व आजच्या लघु-कथासंबंधी काय विचार आहेत ते समजून घेण्याला कोणालाही कुतूहलच वाटेले यात शंका नाही. आणि ह्याच कुतूहलाने प्रेरित होऊन आम्ही 'ध्रुव' साठी त्यांची ही खास व दुर्मिळ मुलाखत घेतली आहे. श्री. गुर्जरांची वृत्ती प्रसिद्धिपराङ्मुख असल्यामुळे त्यांनी मोठ्या नाखुषीने ही मुलाखत दिली आहे, हे येथे नमूद करणे जरूर वाटते. श्री. गुर्जरांच्या ह्या सौजन्याबद्दल व त्यांच्या 'ध्रुव' वरील प्रेमाबद्दल आम्ही त्यांचे अत्यंत आभारी आहो.

-संपादक.)

1) कथालेखनाकडे वळण्यास आपणाला कोणते कारण घडले ?

माझ्या नैसर्गिक मनःप्रवृत्तीमुळेच मी कथा-लेखनाकडे वळलो, असे म्हणा-वयाला हरकत नाही. लहानपणापासूनच माझा कथाश्रवणाकडे व कथावाचनाकडे विशेष ओढा होता. वडील मंडळींनी सांगितलेल्या पौराणिक व ऐतिहासिक गोष्टी ऐकणे मला फार आवडे. माझे वडील मागल्या पिढीतील एक अभिजात ललित-

लेखक आहेत, ही गोष्ट अलीकडच्या, किंबहुना माझ्याही पिढीतील वाचकांना फारशी माहिती नसेल. त्यांनी सुप्रसिद्ध संस्कृत कवि बाण-तनयाच्या 'कादंबरी' च्या उत्तरा-र्धाचे अत्यंत सुरस मराठी भाषान्तर केले असून त्याला चढाओढीत होळकर सरकारांकडून पारितोषिकही मिळाले आहे. त्यांचे 'उदार दामोदर' हे सुप्रसिद्ध भगवद्-भक्त दामाजीपंतांच्या चरित्रावरील गद्य नाटक आणि 'संगीत रत्नावली' हे कै. अण्णासाहेब किलोस्करांच्या 'संगीत शाकुन्तल' नंतर थोड्याच अवधीत प्रसिद्ध झालेले संगीत नाटक व 'सीता' ही मोठी पौराणिक कादंबरी या कृती फार रसाळ आहेत. 'रत्नावली' तील पद्ये तर फार प्रासादिक आणि मधुर आहेत. जगन्नाथराय पंडितांच्या 'अश्वघाटि' चे माझ्या वडिलांनी केलेले साकीवृत्तातील भाषान्तरही असेच सुरस आणि हृदयंगम आहे. माझ्या वडिलांच्या या ललित कृतींच्या, लहान-पणी झालेल्या वाचनाचा माझ्या मनावर अतिशय परिणाम व्हावा, यात नवल नाही. माझ्या लहानपणी मुंबईस 'मूरकर आणि मंडळी' या नावाचे एक सुप्रसिद्ध प्रकाशक असून ते पौराणिक कथाग्रंथ प्रसिद्ध करीत असत. या प्रकाशनसंस्थेचे व्यवस्थापक माझ्या वडिलांच्या विशेष परिचयाचे असल्यामुळे, त्यांनी प्रकाशित केलेली पौरा-णिक व इतर कथा-पुस्तके माझ्या वडिलांना 'सप्रेमादर भेट' म्हणून येत आणि संधी मिळताच मी त्यांच्यावर यथास्थित ताव मारीत असे. या व इतर वाचनाचा नाद लहानपणी मला इतका होता, की त्यापुढे मला खाणेपिणे किंवा खेळणेही सुचत नसे! माझी मातु:श्रीही 'पांडवप्रताप', 'हरिविजय' इत्यादी ओवीबद्ध भक्तिरसपर ग्रंथ वाचून त्यांतील रसाळ गोष्टी मला सांगे. अशा रीतीने दिवसेंदिवस माझ्या कथाप्रिय प्रवृत्तीचा सारखा परिपोषच होत गेला. पुढे प. वा. हरिभाऊ आपट्यांची 'करमणूक' आणि प. वा. काशिनाथपंत मित्र यांचे 'मासिक मनोरंजन' यांतील गोष्टी माझ्या वाचनांत येऊन, त्यांनी माझे मन अगदी मुग्ध होऊन जाई! या नियतकालिकांचा एक एक अंक वाचून फस्त होताच, पुढील अंक केव्हा हाती पडेल असे मला होऊन जाई! विशेषतः 'मनोरंजन' मधील कुलकर्णी, मित्र इत्यादी ललित-लेखकांच्या संपूर्ण गोष्टी मला अतिशय रम्य आणि मधुर वाटत, आणि अशा गोष्टी आपणाला कधी लिहिता येतील काय, अशी माझ्या मनाला फार उत्सुकता लागून राही. 'मनोरंजन' मध्ये प्रसिद्ध झालेला माझा कथाकलाप हाच आधुनिक मराठी कथावाङ्मयाच्या पितृस्थानी आहे, असा एका टीकाकाराने आपल्या एका लेखात उद्गार काढला आहे. तो मला कितीही अभिमानास्पद असला, तरी वस्तुस्थिति-निदर्शक नाही. मी गोष्टी लिहू लागण्यापूर्वीच वर उल्लेखिलेल्या आणि इतरही अनेक गोष्टी मराठीत प्रसिद्ध झाल्या होत्या आणि त्यांचा माझ्या मनावर अतिशय परिणामही झाला होता, हे नमूद करून ठेवणे जरूर आहे. यानंतर काही कालाने मी वैणिक स्वरूपाच्या कविता करू लागलो, आणि त्या 'मनोरंजन' मध्ये हळुहळू प्रसिद्धही होऊ लागल्या. या निमित्ताने 'मनोरंजन' चे संपादक श्री. काशिनाथपंत मित्र यांचा माझा परिचय होऊन हळुहळू तो दृढही झाला. काशिनाथपंत हे मोठे

कर्तबगार व मार्मिक संपादक होते, हे मी मुद्दाम सांगण्याचे कारण नाही. कोणाची कार्यक्षमता कितीही स्वल्प असो, 'मनोरंजन' ला तिचा कसा उपयोग करून घेता येईल, याविषयी त्यांची सारखी टेहळणी असे, आणि होता होईल तो तिचा ते अचूक उपयोगही करून घेत. माझ्या बाबतीतही असेच झाले, पंतांनी एकेदिवशी मला 'गोष्ट' लिहिण्याचा आग्रह केला! आपण गोष्टी लिहाव्या, अशी माझ्या मनाला कितीही तीव्र उत्सुकता असली, तरी या 'भयंकर' कार्यात आपणाला यश मिळविता येईल की नाही, याविषयी माझे मन अत्यंत साशंक असे. गद्य प्रांतात धुडगूस घालण्याचा यापूर्वी मी थोडासा प्रयत्नही केला होता. परंतु 'गोष्ट' लिहिणे-हरे राम! आपटे, मित्र, कुलकर्णी यांच्या वाचलेल्या सुंदर सुंदर गोष्टी डोळ्यांपुढे उभ्या राहून, या 'गोष्टी' च्या आपण अगदी वाटेलाही जाऊ नये, असे वाटे व तसे मी मित्र यांना बोलूनही दाखविले. परंतु त्यांनी आपला आग्रह सोडला नाही आणि उत्तेजन देण्याचे आपले काम सारखे सुरूच ठेवले. मित्र यांच्या या 'माऱ्या' पुढे माझेही काही चालले नाही! एक दिवस धीर करून मी एक गोष्ट लिहावयाला प्रारंभ केला आणि ती एक-दोन दिवसांत पुरीही केली. काशीनाथपंतांनी ती 'मनोरंजन' च्या पुढील अंकात छापूनही टाकली. सुप्रसिद्ध अमेरिकन लेखक मार्क ट्वेन यांच्या एका गोष्टीचे ते रूपान्तर होते. श्री. मित्रांनी मला माझ्या या प्रयत्नांत नुसती शाबासकी आणि उत्तेजन दिले असे नाही, तर अगदी पहिल्यापासून माझ्या या गोष्टींना मोबदला द्यावयाला त्यांनी सुरुवात केली, आणि पुढे तर मोबदला बराच वाढविला! या पहिल्या गोष्टीनंतर आणखीही माझ्या काही गोष्टी 'मनोरंजन' मधून लागोपाठ प्रसिद्ध झाल्या. चार-दोन रूपान्तरित गोष्टींनंतर स्वतंत्र गोष्टी लिहिण्याइतका आत्मविश्वासही मला वाटू लागला, आणि यानंतर या दोन्ही स्वरूपांत माझ्या गोष्टी आजतागायत प्रसिद्ध होत आहेत. गोष्टी माझ्या नावावर प्रसिद्ध होऊ नयेत, अशी अट होती, ती काशीनाथपंत मित्र यांनी काही वर्षे कुरकुरत पाळली. परंतु पुढे त्यांच्या आग्रहामुळेच मला नावाने प्रकट व्हावे लागले. एकाद्याला हात धरून जसे एकाद्या क्षेत्रात आणून सोडावे, तसे श्री. काशीनाथपंतांनी मला कथा-लेखनाच्या क्षेत्रात आणून सोडले, असे कृतज्ञतापूर्वक नमूद करून ठेवणे मला माझे कर्तव्य वाटते.

2) आपण लेखनाच्या कामी कोणास आदर्श गुरू अगर संप्रेरक मानता?

— आपणांवर कोणाची छाप पडली आहे असे आपण मानता काय? असल्यास कोणाची?

नुकतेच दोन-तीन वर्षांपूर्वी दिवंगत झालेले विख्यात बंगकथालेखक प्रो. प्रभातकुमार मुखर्जी. बी. ए., बार. अॅट. लॉ, यांना मी आदर्शस्थानीय कथालेखक मानतो. प्रभातबाबूंचा बंगाली कथावाङ्मयात फार मोठा दर्जा आहे. 'बंग कथा वाङ्मयाचे जादुगार' अशी बंगाली टीकाकार त्यांना संज्ञा देतात. साहित्यसम्राट

डॉक्टर रवींद्रनाथ ठाकूर सोडले, तर कथालेखनाच्या क्षेत्रात कुमारांसारखा गुणांनी आणि संख्येने थोर लेखक आजपर्यंत झालाच नाही, असे म्हटले तर मुळीच अतिशयोक्ती होण्याची भीती नाही. कथाकथनाची अजब शैली, सूक्ष्म धावता विनोद, रम्य सौंदर्याची अत्यंत कलायुक्त निर्मिती, पराकोटीचे रसाळ माधुर्य, संपूर्ण सात्त्विकता, इत्यादी गुणांमध्ये त्यांच्या कथांना बंगवाङ्मयात तर तोड नाहीच; पण इतर देशी वाङ्मयांतही क्वचितच असेल! रवीन्द्रांच्या वाङ्मयाबद्दल बंगाली टीकाकारांत मतभेद आहेत; परंतु प्रभातबाबूंच्या ललितलेखनाचे सौंदर्य, माधुर्य आणि रसवंती यांविषयी सर्वत्र ऐकमत्यच दिसून येते. आपल्या वाचकांच्या आनंदात ते सदैव भरच टाकतात आणि त्यांच्या दुःखाची तीव्रता शक्य तितकी कमी करण्याचा प्रयत्न करतात. मी कथालेखनात प्रवेश केला, त्याच्या अगोदर काही दिवस प. वा. काशीनाथपंत मित्र यांनी प्रभातबाबूंच्या चार-दोन गोष्टी 'मनोरंजन' मधून प्रसिद्ध केल्या होत्या. त्या वाचून माझी तर अगदी मंत्रमूढ स्थिती झाली! ज्या गोष्टींच्या रूपान्तराने मन इतके मोहून जाते, त्या मुळांत किती सुंदर असतील असे वाटून त्या मूळ स्वरूपात वाचावयाची माझ्या मनाला अत्यंत तीव्र उत्सुकता उत्पन्न झाली. त्यावेळी बंगाली भाषेशी माझा मुळीच परिचय नव्हता. पण बंकीमचंद्र वर्गरे बंग-लेखकांच्या तोपर्यंत मराठीत भाषान्तरित झालेल्या कलाकृती माझ्या अवलोकनांत होत्या. त्या आणि विशेषतः प्रभातकुमारांच्या कथा मुळांतून वाचावयाला मिळाल्या, अशी तळमळ माझ्या मनाला लागून राहिली. परंतु बंगाली भाषा शिकण्याची साधने आताप्रमाणे त्यावेळी फारशी उपलब्ध नव्हती. शेवटी मनाच्या इच्छेचा विजय झाला आणि काशीनाथपंत मित्र यांच्यापाशी माझी इच्छा मी प्रकट केली. त्यांच्यापाशी काही बंगाली पुस्तके होती. त्यांच्या आणि बंगाली कोशाच्या साहाय्याने मी स्वतःच बंगाली शिकावयास सुरुवात केली, आणि सुमारे वर्षभराच्या आतच माझी इच्छा पूर्ण होऊन प्रभातबाबूंच्या रम्य कथा मला मुळांतून वाचता येऊ लागल्या. पुढे प्रभातकुमारांशी माझा पत्रव्यवहार सुरू होऊन त्याचे दृढ परिचयात रूपान्तर झाले. त्यांच्या परवानगीने त्यांच्या बहुतेक कथा ('लघुकथा' मी मुद्दामच म्हणत नाही.) आणि दोन-तीन कादंबऱ्या मी मराठीत आणल्या आणि त्यांचे एक छोटे चरित्रही, त्यांनीच पुरविलेल्या माहितीवरून लिहून मी प्रसिद्ध केले. बंगालीत त्यांचे चरित्र अजूनही प्रसिद्ध झालेले नाही, हे येथे सांगणे जरूर वाटते. प्रभातकुमारांच्या लेखनावरील प्रेमाने आणि व्यासंगामुळे माझ्या लेखनावर त्यांच्या शैलीचा बराच परिणाम झाला, यात काही आश्चर्य नाही. मला स्वतःला करुणरसाबद्दल फारसे प्रेम वाटत नाही. प्रभातबाबूही त्या रसाच्या फारसे कधी वाटेला गेलेले नाहीत. त्यांच्या लिखाणाची मजवर विशेष छाप पडावयाला हेही एक कारण झाले असावे! हरिभाऊ आपट्यांच्या सोप्या हृदयंगम लेखनपद्धतीचीही माझ्या मनावर, वर सांगितल्याप्रमाणे बरीच छाप पडली आहे. विशेषतः कथाकथनांत येणारी संभावणे शक्य तितकी सोपी आणि अलंकारहित, अकृत्रिम लिहिण्याविषयी मी कटाक्ष

वाळगतो, तो माझ्या मनावर झालेल्या हरिभाऊंच्या लेखनपद्धतीचाच परिणाम होय, असे म्हणावयाला हरकत नाही.

3) आपला कथालेखनाचा हेतू काय?

—कलेसाठी कला, की जीवनासाठी कला?

हल्ली सुरू असलेल्या 'जीवन आणि कला' या वादाच्या अनुषंगाने हा प्रश्न विचारण्यात आला असावा. त्या वादाचे योग्य मर्म जर मला आकलन करता आले असेल, तर 'कलेसाठी कला' असेच माझे मत आहे, असे मला स्पष्ट सांगावेसे वाटते. जीवनातील प्रत्येक गोष्ट, किंवा कृतो तत्त्वबोधाच्या हेतूने किंवा समाज-राष्ट्राच्या उत्क्रांतीप्रीत्यर्थच माणसाने केली पाहिजे; गाणे बजावणे, लिहिणे-वाचणे, खेळणे-बागडणे जगातील सुंदरसुंदर वस्तूंचा आस्वाद घेणे यात आनंदनिमित्तीव्यतिरिक्त काहीतरी समाजोन्नतीसारखा हेतू ठेवूनच माणसाने ती-ती कृत्ये केली पाहिजेत, असा कोणीही दंडक घालणे म्हणजे व्यक्तीवर तो निवळ जुलूम आहे, असे मी समजतो. शुद्ध, सात्त्विक आनंदाचा उपभोग, कोणत्याही सामाजिक अगर राष्ट्रीय लफड्यांवाचून मिळविण्याचा माणसाला अधिकारच नसावा, असे म्हणणे मला अत्यंत अन्यायाचे वाटते. ललितवाङ्मयाचा उद्देश व्यक्तीला निरागस आनंद देणे एवढाच आहे, व असला पाहिजे, असे माझे मत आहे. रंजकत्व व रसवत्ता हेच गुण पूर्ण प्रमुखत्वाने असल्या लेखनात अवश्य असले पाहिजेत; मग त्यात समाजाच्या अगर राष्ट्राच्या हिताचा हेतू बाजूबाजूने नांदत असला, तर रसिकाला त्याबद्दल तक्रार करावयाचे काही कारण नाही. 'दासीची राणी होऊ नये,' हे प्रो. फडके यांचे तत्त्व मला पूर्ण मान्य आहे. या प्रचलित वादाचे जे माझ्या बुद्धीला आकलन झाले आहे, त्यावरून आणि वादातील दोन्ही बाजूंच्या प्रमुख वीरांशी झालेल्या संभाषणांवरून निदान माझी तरी अशी समजूत झाली आहे की, दोन्ही पक्षांचे जवळजवळ एकमतच आहे— मतभिन्नता असली तर ती फारच थोडी आहे.

4) आपणांला वास्तविकतेची जास्त आवड आहे, की कल्पनासाम्राज्यांत विहार करणे आपणांला आवडते?

माझ्या गद्यलेखनासंबंधाचा हा प्रश्न असेल, तर, वास्तविकतेची मला आवड आहे, असे या प्रश्नाला माझे उत्तर आहे. पद्यात कल्पनाविहार चालतो, इतकेच नव्हे, तर तो त्याचा प्राणच आहे, असे म्हणावयाला हरकत नाही. भाषेचा सरळपणा व सुलभता या गुणांचाही मी वास्तविकतेतच अन्तर्भाव करतो. कथा-लेखनात कल्पनाविहार अगर अलंकारप्रचुर भाषा यांमुळे कृत्रिमता निर्माण होऊन वाचकांची कथानकांशी एकतानता किंवा समरसता होण्यात थोडाफार अंतराय उपस्थित होतो, त्या दृष्टीने तो कथालेखनात एक दोषच होय, असे मला वाटते.

5) आजपर्यंत आपण अदमासे किती लघुकथा लिहिल्या? त्यांच्या स्वरूपाविषयी काही माहिती आपण देऊ शकाल काय?

आजकालच्या तंत्रवाद्यांच्या मतांप्रमाणे ज्यांना 'लघुकथा' ही संज्ञा देता येईल, अशा कथा मी फारच थोड्या लिहिल्या आहेत. 'आधुनिक लघुकथा म्हणजे शब्दचित्रे,' ही एका समालोचकाने अलीकडेच केलेली व्याख्या मान्य केल्यास माझ्या कथांपैकी पाच-सात तरी 'लघुकथा' ठरतील की नाही, याविषयी मला शंकाच आहे! सामान्यतः ज्यांना इंग्रजीत 'Long shorts' ('दीर्घकथा') म्हणतात, त्या सदरात जमा होतील अशाच गोष्टी मी लिहितो. माझ्या गोष्टींपैकी बहुतेक अशा दीर्घकथाच आहेत. माझे आदर्शस्थानीय कथालेखक प्रभातबाबू यांच्याही बहुतेक सर्व गोष्टी अशाच तऱ्हेच्या आहेत, आणि त्यांचाच किता अत्यंत अभिमानपूर्वक कथालेखनात मी गिरविला आहे. मराठी कथावाङ्मयाच्या काही इतिहासलेखकांनी आणि समालोचकांनी, माझ्या गोष्टी 'लघुकथा'—तंत्रानुसार लिहिलेल्या नाहीत, आणि त्या सदरात त्या बसू शकत नाहीत, म्हणून नाके मुरडली आहेत. या सुज्ञ लेखकांना मला नम्रपणे असे विचारावयाचे आहे, की जे मी केले नाही, ते केले आहे, असा आरोप प्रथम मजवर लादून, ते केलेले नीट झाले नाही, असा गिल्ला करणे अन्याय्य नाही का? माझ्या गोष्टींना मी 'लघुकथा' अशी संज्ञा दिली होती तरी केव्हा? त्या 'लघुकथा' म्हणून मी लिहिल्याच नसता, लघुकथालेखनकलेची तंत्रे मी झुगारून दिली आहेत, अशी हाकाटी करण्यात स्वारस्य काय? माझ्या कथांना ललितवाङ्मयात स्थान आहे की नाही हा प्रथम प्रश्न. असेल तर त्यांना 'संपूर्ण गोष्टी' म्हणा अगर दुसरे काही 'नाव' ठेवा; परंतु त्यांना 'लघुकथा' या सदरात कोंबू नका, अशीच माझी या विद्वान मर्मज्ञ रसिक समालोचकांना नम्र प्रार्थना आहे.

आता, आपला प्रश्न माझ्या 'संपूर्ण गोष्टी'च्या संख्येविषयी आहे, असे धरून चालून माझे त्याला उत्तर हे, की माझ्या आजतागायतच्या गोष्टींची संख्या दोनशे पंचाण्णव (295) आहे. यापैकी 290 प्रसिद्ध झाल्या असून बाकीच्या प्रसिद्ध होण्याच्या मार्गात आहेत.

या गोष्टींपैकी सुमारे 35 गोष्टी ऐतिहासिक असून बाकीच्या सामाजिकच आहेत. क्वचित चार-दोन अद्भुतरम्य असतील. त्यांप्रमाणेच माझ्या गोष्टींचे दुसऱ्याही एका तऱ्हेने वर्गीकरण करता येण्यासारखे आहे. शोकपर्यवसान किंवा दुःख प्रचुरता गोष्टींतसुद्धा माझ्या मनाला फारशी रुचत नाही. या माझ्या स्वभावधर्माप्रमाणे जवळजवळ तीनशे (300) गोष्टींपैकी सुमारे दोनशे साठ (260) गोष्टी आनंदपर्यवसायी असून बाकीच्या दुःखान्त आहेत. वाचकांचे सात्त्विक मनोरंजन करणे हेच माझ्या कथालेखनाचे ध्येय असल्यामुळे माझ्या गोष्टी नीतिदृष्ट्या निरागस असतात, असे मला अभिमानाने म्हणता येण्यासारखे आहे. होता होईल तो कॉलेजकुमार-कुमारीचे प्रणयव्यवहार किंवा आषुक-माषुकांचे Flirtation या-

सारखे विषय गोष्टींसाठी मी निवडतच नाही. मध्यमवर्गीय किंवा त्याहूनही जरा वरच्या दर्जाच्या स्त्री-पुरुष समाजाचे सात्त्विक चित्रण माझ्या गोष्टीत मी करीत असतो. खालच्या श्रमजीवी समाजाची चित्रे मी फारशी रंगवीत नाही, याचे कारण हेच, की त्या समाजाशी माझा फारसा परिचय नाही. ज्या समाजाशी लेखकाचा परिचय नाही, त्याची चित्रे हट्टाने रंगविणे कलादृष्ट्या गर्हणीय आणि सौंदर्यदृष्ट्या कृत्रिम, भडक (Malodramatic) आणि असत्य ठरते. भलतेच साहस करावयाला माझी लेखणी नेहमीच कचरते!

6) कोणत्या प्रकारच्या गोष्टी लिहिण्याकडे आपला विशेष कल आहे ?

या प्रश्नाचे उत्तर वरच्या प्रश्नोत्तरांत बहुतांशी आलेच आहे. वाचक-स्त्री-पुरुषांचे सात्त्विक मनोविनोदन करतील, अशाच सामाजिक - आनंदपर्यवसायी व विनोदी गोष्टी लिहिण्याकडे माझ्या मनाचा नेहमीच कल असतो. शोक-दुःखमय लिखाणाचे माझ्या मनावर वेळी भव्य उदात्त परिणाम होतो खरा; परंतु नंतर बराच वेळ मन उदास आणि निरानंद राहते. असे झाले म्हणजे आपल्या व्यावहारिक विविध दुःखात आणखी शोकमय वाङ्मयसेवनाच्या दुःखाची भरपूर भर का टाकावी, असे वाटू लागते, व आनंदरसपूर्ण वाङ्मय यापेक्षा जगाला उपकारी आणि हितकर नव्हे काय, असा प्रश्न मनापुढे उभा राहतो. आनंदरसमय गोष्टी लिहिण्याकडे माझ्या मनाचा विशेष कल आहे, त्याच्या मूळाशी हाच प्रश्न आहे.

7) लघुकथेच्या तंत्राबद्दल आपले काय मत आहे?

— स्वतःच्या गोष्टींसंबंधाने आपण काही विशिष्ट तंत्र अगर पद्धती निर्माण केली आहे काय?

— असल्यास तिचे स्वरूप काय आहे?

कोठल्याही कलाकृतीला तंत्रेही असतातच; त्याप्रमाणे लघुकथालेखनकलेलाही असतील. परंतु हल्लीचे तंत्रवादी समालोचक अगदी काटेकोरपणे 'तंत्रे' लघुकथांना लावू पाहतात, तो प्रकार मला मुळीच मान्य नाही. माझ्या मते कोणत्याही ललित लेखनाला रसवत्ता आणि रंजकता एवढी 'तंत्रे' असली म्हणजे पुरे आहेत. अर्थात लघुकथेलाही ती अवश्य आहेत, हे निराळे सांगायला नको. माझ्या गोष्टींत रसनिष्पत्ती होऊन त्या आकर्षक आणि रंजक होत असतील, तर मी इतर कोणत्याही 'तंत्रांची पर्वा करणार नाही. तंत्रपद्धतीवर अतिशय जोर दिल्यामुळे अलीकडच्या गोष्टी कृत्रिम आणि नीरस होऊ लागल्या आहे, असे मला वाटते. विविधतेचाही दिवसेंदिवस अधिकाधिक लोप होत आहे—त्यामुळे कथालेखनात एकतारीपणा येत आहे की काय असा भास होतो! तंत्र-पद्धती ही उघड-उघड पश्चिमेकडील आयात आहे. तिकडील आणि इकडील एकंदर परिस्थितीतच भिन्नता असल्यामुळे पाश्चात्य

तंत्रपद्धती जशीच्या तशी इकडेही लागू करणे चुकीचे आणि हानिकारक होईल, असे मला वाटते. आपले जीवन आधीच संकुचित; त्यात आणखी हे अधिक तंत्रबंधन आले; की विविधतेचा अधिकच संकोच होऊन लघुकथेची वाढ खुंटेल, आणि सौंदर्यनिर्मिती आणि रसनिष्पत्ती हा जो विदग्ध वाङ्मयाचा आत्मा, त्याची गळचेपीच होईल, अशी मला भीती वाटते. या तंत्रवादांमुळे स्वाभाविकतेचाही खून होत आहे, असे मला पुष्कळ ठिकाणी आढळून येते. कलावंतांच्या कलेला तंत्रबद्धता ही केव्हाही मारकच होणार — मग ती कितीही 'शास्त्रीय' असो! आता स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार नव्हे! हे केव्हाही मला मान्यच आहे. आणि त्यादृष्टीने लघुकथा लिहिणे म्हणजे काहीतरी असंबद्ध गोष्टी खरडणे नव्हे! हे उघडच आहे.

8) हल्लीच्या लघुकथांसंबंधी आपला काय अभिप्राय आहे ? उत्कृष्ट कथालेखक म्हणून आपण कोणाचा निर्देश करता ?

'लघुकथांची निपज अलीकडे भरमसाट होत आहे, जो उठतो तो लिहितो आपली लघुकथा !' — असा आक्रोश आज चहूकडे ऐकू येत आहे. पण माझी तक्रार आहे ही लघुकथांच्या प्रचंड निर्मितीसंबंधाची मुळीच नाही. चांगल्या सुंदर वस्तूचा लाभ कितीही झाला, तरी तो नकोसा कोणाला वाटे! अलीकडील लघुकथा' गुणांनी निकृष्ट, गच्चाळ, कलाहीन आणि नीरस असतात, अशी मला तक्रार करावयाची आहे. अस्तित्वातच नसलेला समाज आणि त्याची दुःखे यांविषयीच्या कथा विलक्षण कृत्रिमतेने रंगविणे, हीच आजकालच्या कथालेखनाची गुरुकिल्ली होऊ पाहात आहे, ही मोठी शोचनीय गोष्ट आहे. कोणत्याही गोष्टीला एक 'बैठक' म्हणून लागते, हा सामान्य नियमही बहुतेक कथालेखक नजरेआड करतात- मग मराठी लघुकथांना जागतिक अभिजात वाङ्मयात स्थान मिळावे, ही आकांक्षा पुरी कशी व्हावी ? तरीही पण अशा नैराश्यपूर्ण स्थितीत, मधूनमधून सर्वांगसुंदर, कलापूर्ण, हृदयंगम गोष्टी ज्यावेळी माझ्या वाचनात येतात, तेव्हा सभोवती अगदीच काही, अभावास्येचा काळोख पसरलेला नाही, मधून-मधून आकाशात तेजस्वी तारे आपल्या प्रकाशाने तो काळोखही उजळू पाहात आहेत, अशी खात्री होऊन मनावरचे निराशापटल विरल होते. हल्लीच्या श्रेष्ठ म्हणून गणल्या गेलेल्या कथालेखकांपैकी रंजकत्व आणि रसपूर्णता या माझ्या 'तंत्रा'शी ज्यांच्या गोष्टी एकरूप होतात, त्यांच्या त्या गोष्टी अर्थातच मला आवडतात. हरिभाऊ आपट्यांचा अवास्तव विस्तार सोडला तर त्यांच्या गोष्टी माझ्या आवडत्या गोष्टी आहेत. श्रीयुत खांडेकर, प्रो. फडके आणि श्रीयुत बरेकर यांच्या काही गोष्टी मला फार प्रिय आहेत. त्याप्रमाणेच श्री. दिवाकर कृष्ण, प्रो. चि. वि. जोशी, श्रीमती सौ. कमलाबाई टिळक आणि 'कृष्णाबाई' यांच्याही गोष्टी मला आवडतात. माझी अभिरुची दुःखान्त लेखनाला फारशी अनुकूल नसताही श्रीयुत यशवंतराव जोशी यांच्या गोष्टी मला आवडतात. त्यांची अकृत्रिमता, साधेपणा, जिद्दाला, आणि सडेतोडपद्धती यांमुळे

त्या अगदी हृदयाशीच जाऊन भिडतात. कथांची रम्यता, सौंदर्य आणि रसनिष्पत्ती ही, एकसूत्रता, एकपरिणामता वगैरे 'तंत्रां'च्या काटेकोर पालनावर किंवा त्यांच्या लांबी रुंदीवर मुळीच अवलंबून नाहीत, हे श्रीयुत जोशी यांच्या गोष्टी उत्कृष्ट रीतीने पटवून देतात.

9) आपल्या मते उत्कृष्ट कथेची कसोटी कोणती?

- कोणत्या गोष्टीला आदर्श म्हणावे ?

रंजकता, निर्मळ सौंदर्य, रसनिष्पत्ती व कलापूर्णता हे गुण जीत भरपूर आहेत, ती गोष्ट माझ्या मते सर्वांगसुंदर. मग तीत तत्त्वबोध किंवा समाज-राष्ट्रोन्नती वगैरे भानगडींना मुळीच वाव नसला तरी हरकत नाही. त्यांसाठी वाङ्मयाचे इतर प्रकार हवे तेवढे आहेत ! श्रीयुत दिवाकर कृष्ण यांच्या 'दंडकारण्यातील प्रणयिनी' या गोष्टीकडे महाराष्ट्र वाङ्मयातील सर्वांगसुंदर कथा म्हणून मी अंगुलिनिर्देश करीन. मी वर उल्लेखिलेले सर्व गुण तिच्यामध्ये भरपूर आहेत.

10) कथालेखन हे आपले आवडीचे वाङ्मय क्षेत्र आहे काय ? असल्यास - ते आपण ठरविले, की यदृच्छेने ठरले ?

अर्थातच कथालेखन हा मला अत्यंत अत्यंत प्रिय असलेला व्यासंग आहे. माझे मन त्या कार्यात अगदी रंगून जाते. या प्रकाराकडे माझी प्रवृत्ती कशी वळली, हे मी पहिल्या प्रश्नाच्या उत्तरात सविस्तर रीतीने दर्शविलेच आहे.

11) लेखनांत लेखकाचे आत्मकथन किती असू शकते ? त्याच्या लेखनावरून त्याचे चारित्र्य, त्याची संस्कृती यांची कितपत ओळख होईल ?

ते लेखकाच्या विशाल प्रतिभेवर, प्रकटन-सामर्थ्यावर, मनाच्या खोलपणावर आणि स्वभावाच्या वस्तादगिरीवर अवलंबून राहिल. शेक्सपियरसारखा स्वर्गीय प्रतिभेचा, सहस्रमना वस्ताद लेखक अथांग लेखनसागरात बुडूनही या बाबतीत कोरडाच राहिलेला नाही काय ? त्याच्या एवढ्या नाटकसमुदायांत अमुकठिकाणी तो आत्मकथन करीत आहे किंवा त्याची अमुक मते आहेत, असे हमखास दाखवून देता येणे शक्य आहे काय ? पण असा थोर लेखक मनात आणिल तर आपल्या कुर्तितून तो आत्मकथनही अगदी बेमालूम करू शकेल, यात शंका नाही. कमी प्रतिभेचा किंवा उण्या सामर्थ्याचा लेखक मात्र या बाबतीत सहजासहजी उघडा पडतो ! सामान्य किंवा सामान्यांपेक्षाही वरच्या दर्जाच्या लेखकांच्या लिखाणात त्यांचे चारित्र्य आणि संस्कृती यांची ओळख बहुधा चांगल्या रीतीने पटल्यावाचून राहात नाही, आणि भरपूर लेखन करणाऱ्या लेखकाच्या लिखाणात तो सहजगत्या कोठे-तरी प्रकट होतोच ! अलीकडील लेखकांच्या बाबतीतही हा नियम लागू व्हावयाला हरकत नाही, असे मला वाटते.

12) कथालेखनावर किंवा एकंदर लेखनकलेवर लेखकाला उपजीविके-पुरती प्राप्ती होऊ शकेल काय ? यासंबंधी आपला काय अनुभव आहे ?

तूर्तच्या परिस्थितीत तरी मराठी लेखकांना नुसत्या लेखनकलेवर उपजीविका चालविणे फार कठीण आहे, आणि त्यातून नुसत्या कथालेखनावर तर संपूर्णपणे अशक्य आहे ! इतर धंदा करून या व्यवसायावर, दुय्यम धंदा (Side Business) म्हणून थोडीफार प्राप्ती होईल. माझ्या बाबतीत सांगावयाचे तर, काही तशाच उत्कृष्ट संधी वेळोवेळी दैवयोगाने मला मिळत गेल्यामुळे, सर्व तऱ्हेच्या लेखनावर माझा संसार चांगल्या तऱ्हेने चालेल इतकी प्राप्ती मला झाली- पण त्यापैकी नुसत्या कथा (stories) लेखनावर फारच थोडी झाली.

13) आपल्या लेखनांतील प्रत्येक प्रकारामधील आपली अत्यंत आवडती कृती कोणती ?

गुणांनी कसे असले, तरी परिमाणाने माझे लेखन अवाढव्य झाल्यामुळे अशी निवड करणे फारच कठीण आहे. पित्याला निरनिराळ्या कारणांमुळे प्रत्येक अपत्य प्रियच असते. त्यातून निवडीची वस्तुसंख्याही शक्य तितकी अल्प आहे. तरीही-

1. गोष्टींत- 'चोरांचा बाजार,'
2. कादंबऱ्यांत- 'देवता,'
3. छोट्या कादंबऱ्यांत- 'अग्निदिव्य,'
4. नाटकांत- 'राजलक्ष्मी,'
2. प्रहसनांत- 'अदलाबदल,'
6. चित्रपटकथानाटकांत- 'रायगड,'
7. नाट्यपद्यांत- 'एकच प्याला' मधील पदे, व
8. स्फुट कवितांत- 'लपंडाव'

- ही मला फार आवडतात.

'का ?'- असा रसिकांनी प्रश्न केल्यास त्याला मजपाशी उत्तर नाही !

परिशिष्ट २

विठ्ठल सीताराम गुर्जर यांची साहित्यसंपदा

परिशिष्ट : 81

1) कादंबरी (कालानुक्रमे)

1. जीवनसंध्या	:	1909	मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळी.
2. प्रेमसंयोग	:	1910	पुणतांबेकर जोशी आणि मंडळी, मुंबई.
3. हीरकवलय	:	1912	दामोदर सावळाराम आणि मंडळी, मुंबई.
4. शारदा	:	1911-12,	मनोरंजन मासिक : वर्ष : 18
5. अग्निदिव्य	:	1913-14,	" " : वर्ष : 19.
6. कपींद्र	:	सप्टें. 1914	" " : वर्ष : 20.
7. संसार असार	:	1914	" "
8. शशांक	:	1916	सुरस ग्रंथमाला : मुंबई.
9. हतभागिनी	:	1917-18,	मनोरंजन मासिक : वर्ष : 23
10. गुणगौरव	:	1918	भारत गौरव ग्रंथमाला, मुंबई.
11. कांचनमाला	:	1919	मनोरंजन
12. पौर्णिमेचा चंद्र	:	1919-20,	" वर्ष : 25
13. देवता	:	1920-22	" वर्ष : 26-27
14. पतिपत्नी	:	1923-24,	" वर्ष : 29.
15. कुलकलंक : भा. 1 व 2	:	1926	कर्नाटक प्रिंटिंग प्रेस, मुंबई.
16. घरदार	:	1929.30,	मनोरंजन : वर्ष : 35.
17. संगम	:	1935	मॉडर्न बुक डेपो, मुंबई :
18. अंजन	:	1937	गो. गो. अधिकारी, मुंबई :
19. स्वप्नभंग	:		मॉडर्न बुक डेपो, पुणे.
20. नागमोड	:	1946	लक्ष्मी नारायण, मुंबई.
21. चरित्रहीन	:	1948	नवभारत प्रकाशन, मुंबई.
22. देवदास	:	1948	मॉडर्न बुक डेपो, पुणे
23. प्रीतीची रीत	:	1949	"
24. शेवटचा परिचय	:	1949	नवभारत प्रकाशन, मुंबई.

2) नाटक

1. वीरमंडळ	:	
2. कमला अथवा कपटविवाह	:	1903
3. प्रणयमूद्रा	:	1905
4. गौप्यगोपन	:	1908
5. वधूची अदलाबदल	:	1909
6. भ्रमनिरसन	:	1911
7. बंधविमोचन	:	1912
8. राजलक्ष्मी	:	1922
9. नंदकुमार	:	1925

3) भाण

1. अरसिकाला स्वर्गप्राप्ती	:	1912	मनोरंजन, मुंबई.
----------------------------	---	------	-----------------

4) कथासंग्रह

1. द्राक्षाचे घोस	:	1926	मॉडर्न बुक डेपो, पुणे.
2. गुर्जर कथा	:	1985	रविराज प्रकाशन, पुणे. संपा. कुलकर्णी, भीमराव.

5) विनोद

1. सोमेश्वर शास्त्र्यांचे पुराण	:	1905, 1906, 1907, 1908	मनोरंजन.
---------------------------------	---	------------------------	----------

परिशिष्ट 3

वि. सी. गुर्जर यांच्या कथा प्रकाशित करणारी नियतकालिके व
प्रकाशित कथासंख्या- स्वरूप

परिशिष्ट : 83

1. अरविंद (भालेराव)	3	25. नवाकाळ	42
2. अरुण	2	26. नवा मनू	1
3. उद्यान	4	27. प्रमोद	2
4. उषःकाल	2	28. प्रवासी	1
5. कथासृष्टी	1	29. प्रसाद (जोशी य. गो.)	1
6. करमणूक (नवी)	1	30. बकुल	1
7. करमणूक (हरिभाऊ)	2	31. बलवंत	2
8. काळ (पुणे)	4	32. बृहन्महाराष्ट्र	1
9. किलोस्कर	6	कलकत्ता	
10. कौमुदी	1	33. मकरंद	1
11. खेळगडी	3	34. मधुकर	1
12. खेळगडी (पूर्वीचा)	1	35. मनोरंजन	123
13. चिकित्सक	1	36. मनोहर	8
14. चित्ताविनोदमाला	31	37. मोहिनी	6
15. चित्रमय जगत	10	38. मौज	1
16. झंकार	5	39. यशवंत	39
17. तिकोनी	1	40. रत्नाकर	2
18. तुतारी	1	41. राष्ट्रमत (मुंबई-पुणे)	1
19. त्रिकाल (पुणे)	11	42. लोकसत्ता	13
20. धनुर्धारी	1	43. वसंत	23
21. नवजीवन	1	44. वसंत (जुना)	1
22. नवभारत	1	45. वसुंधरा	2
23. नवयुग (अत्रे)	20	46. वाङ्मयशोभा	1
24. नवयुग (मासिक, पुणे)	1	47. विविधवृत्त	210

48. विसावा	1	55. सर्वोदय	1
49. विहंगम	2	56. सहस्रकर	1
50. विहार	4	57. सहाद्री	1
51. सत्यकथा	27	58. साहित्य	1
52. संपत्तियोग	1	59. सुबोध (गोवा)	1
53. समीक्षक (अत्रे)	8	60. स्फूर्ती	9
54. समीक्षक (भालेराव)	1	61. हंस	3

वा. ल. कुलकर्णींना गुर्जर पत्रात लिहितात (4-12-1926) “—शिवाय पोस्टात
हरवलेल्या, राहून-विसरून गेलेल्या, संग्रहीच्या व प्रकाशित होऊ पातलेल्या अशा
सर्व मिळून 696 (सह्याद्रिलेखात सुमारे 700), शिवाय 4-12-1956 ते 1962
अखेर प्रकाशित कथा मिळून कथासंख्या 800 हून अधिक भरेल.”

परिशिष्ट ४

संदर्भ ग्रंथ-सूची

(ग्रंथनाम: ग्रंथकार: प्रकाशक: प्रकाशन वर्ष)

- 1 मराठी कादंबरी : (पहिले शतक) : देशपांडे, कुसुमावती, मुंबई मराठी साहित्य संघ : (आ. 2: 1975).
- 2 मराठी वाङ्मयाचा इतिहास : (खं. 5, भा. 1) : जोग, रा. श्री. : महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे : (1973), (1875 ते 1935) : संपा. नेने, वि. पां. : बडोदे : (1935)
- 4 मराठी कथा : उगम व विकास : शेवडे, इंदुमती, सोमैया : मुंबई : (1973)
- 5 मराठीतील काही कथाकार : अदवंत, स. ना. : अनमोल, पुणे : (1970)
- 6 मराठी नाट्यसृष्टी : (पौराणिक नाटके) : दांडेकर, वि. पां. : सयाजी साहित्यमाला, बडोदे : (1941).
- 7 मराठी नाट्यसृष्टी : (सामाजिक नाटके) : दांडेकर, वि. पां., प्रका. वि. पां. दांडेकर, बडोदे (1957).
- 8 मखमालीचा पडदा : देसाई, व. शां. : पद्मजा : बडोदे : (1947)
- 9 बहुरूपी : कोल्हटकर, चिंतामणराव; ह. वि. मोटे : पुणे (1975).
- 10 आत्मवृत्त : कोल्हटकर, श्री. कृ. माँडन बुक डेपो, पुणे, (आ. 2: 1971).
- 11 राम गणेश गडकरी : गडकरी, माधव : श्रीविद्या, पुणे : (1985).
- 12 मराठी साहित्य समालोचन : सरवटे वि. सी. : महाराष्ट्र साहित्य सभा (1818 ते 1934) इंदूर : (1937)
- 13 आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास : देशपांडे, अ. ना. व्हीनस पुणे : (भा. 1) (1954)
- 14 आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास भा. 2 : देशपांडे, अ. ना. व्हीनस : पुणे (1958)

परिशिष्टे : 85

15 अप्रकाशित गडकरी :

: अत्रे, प्र. के. ह. वि. मोटे: पुणे: (1962.)

16 मराठी कादंबरी: तंत्र आणि विकास

: बापट, प्र. बा./गोडबोले, ना. बा: व्हीनस: पुणे (आ. 2: 1957)

17 वाङ्मयीन दृष्टि आणि दृष्टिकोन

वा. ल. कुलकर्णी, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई

18 'मासिक मनोरंजन'ने मराठी ललित वाङ्मयान घातलेली भर

: डॉ. मीरा सिद्धपाठक (अप्रकाशित प्रबंध)

गुर्जरांची 'मनोरंजन' च्या जून 1903 च्या अंकात 'एल्फिन्स्टोनियन' या नावा-
खाली प्रसिद्ध झालेली पहिली कविता-

होई जरी मजवरी अनुरक्त ना ती !

नारी सुरम्य बहु भासतसे म्हणून
नैराश्य जीव मम नेइल का हरून ?
तीचे कपोल जणुं रम्य गुलाब रक्त
चित्तेमुळे ममहि होतिल का अरक्त ? ॥ 1 ॥
भासो सुरम्यतर बालखगाहुनी ती,
होओ वसंतकुसुमाहुनि चारुकांति;
होई जरी मजवरी अनुरक्त ना ती
कां मी गणीन नच सुंदरताहि माती ? ॥ 2 ॥
नारी बधे जगति एक दयार्द्रवृत्त
होईल का म्हणुनि मूर्ख मदीय चित्त ?
किवा जरीहि तिजला विधि देइ दोन्ही
लावण्य आणि सुदया, तरि मीन मानीं ॥ 3 ॥
पारावतासम असो अकठोर चित्ता,
कीं ती शिखीसम असोचि सुरम्य कान्ता ;
होई जरी मजवरी अनुरक्त ना ती
कां मी गणीन नच शील तदीय माती ? ॥ 4 ॥
हो भामिनी सकल सद्गुणसंघयुक्ता,
होईन का म्हणुनि मी मम जीवहर्ता?
किवा जगी सकल गात तिची सुकीर्ती
मानीन मी म्हणुनि का मज नीच मूर्ती ? ॥ 5 ॥
जे सद्गुण प्रभुवरी जनि वर्णियेले
ते सर्वही इजमधी जरि पूर्ण ठेले;
होई जरी मजवरी अनुरक्त ना ती
का मी गणीन नच सद्गुण सर्व माती ॥ 6 ॥
होओ सुशील, बहु भाग्यवती, सुरूप,
नैराश्य येइल न, जाउनियां हरूप;
प्रेमा जरी मजवरीच करील शुद्ध
त्यागीन जीवहि तदर्थ असेचि बद्ध ॥ 7 ॥
मत्प्रेम ती अवगणील जरी सुरामा,
मीही तिला अवगणीन गणून वामा ;

परिशिष्ट ५

वि. सी. गुर्जरांच्या साहित्यातील काही उतारे-

‘राजमार्गाची कहाणी’ मधील एक उतारा-

त्या पलीकडील पार बांधलेल्या वडाच्या डाव्या बाजूने माझी एक शाखा
शहराकडे गेली आहे. त्या वाटेवर वडाच्या तळाशी ती सुंदरा श्रान्त होऊन मुका-
ट्याने उभी असे. त्याच वाटेने दुसरा एक कोणीतरी आपले दिवसाचे कामकाज
संपवून आपल्याच नादांत निमग्न होऊन गाणे गात गात याच वेळेला शहरात आपल्या
निवासस्थानाकडे जात असे. तो तरुण इकडे तिकडे कोठेही पहात नसे-कोठेही उभा
रहात नसे. फार झाले तर कधी कधी वर नुकत्याच लुकलुकू लागलेल्या तारकाकडे
तो दृष्टि फेकी. त्याचे आपल्या नादांत गुणगुणणे मात्र सारखे चालू असे. घरच्या
दाराशी तो पोचला की त्याचे ते रागातले गाणे पुरे होई. हा तरुण लांबून येत
असता व त्या वडावरून शहराकडे जात असता त्या तरुणीची नजर त्याच्याकडे
अगदी खिळून गेलेली असे. जोपर्यंत तो दिसत असे तोपर्यंत ती त्याच्याकडे सारखी
पहात राही आणि तिच्या दृष्टीच्या टप्प्याच्या बाहेर तो गेला म्हणजे ती तरुणी
एक दीर्घ निःश्वास टाकून श्रान्त पदाने आल्या वाटेने परत जाई ... एके दिवशी
सायंकाळी-ह्यावेळी जिकडे तिकडे आंब्याचा मोहोर वायूने सारखा गळून पडत
होता-तो नेहमी त्या वाटेने जाणारा ‘कोणीतरी’ नेहमीप्रमाणे आला नाही. त्या
दिवशी बालिका कितीवेळ तरी त्या वडाच्या तळाशी उभी होती. तिला घरी परत
जायला कितीतरी रात्र झाली. ज्याप्रमाणे झाडावरून मुकलेली पाने गळून पडतात
त्याप्रमाणे मधून मधून एकादा-दुसरा अश्रुबिंदू तिच्या सुंदर नेत्र द्वयातून माझ्या
नीरस तप्त धूळीवर पडून तिच्यात मिळून जात असे.

‘मनोरंजन’ वर्ष १७, अंक १९४ वा

होई जरी मजवरीं अनुरक्त ना ती !
मीही तिच्या प्रियकरास गणीन माती ॥ ८ ॥

एल्फिन्स्टोनियन्

सोमेश्वरशास्त्र्यांचे पुराण.

‘स्त्रियांचे सौंदर्यशास्त्र’ यामधील एक उतारा

‘अहो ज्यांना स्वताला सुंदर केशकलाप आहेत त्या दुसऱ्याचे केश कशाला उपयोगात आणतील? ज्यांना परमेश्वराने मनमोहक वर्ण दिला आहे, त्या त्या फासून आपली लावण्यवृद्धि करण्याच्या नादास काय म्हणून लागतील? सारांश काय, तर आपल्याजवळ असलेल्या वस्तूसाठी दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पाहून लाळ घोटण्याचे काम कुणीही करणार नाही. दुर्दैवाने ज्या पदार्थाची आपल्याजवळ उणीव असेल, तो पदार्थ मिळविण्यासाठी फार झाले तर कोणी यत्न करील. ही कसोटी लावून मी असे नक्की ठरविले आहे की स्त्रियांच्या ठायी सौंदर्याचा अत्यंत अभाव आहे. जेव्हा पहावे तेव्हा आपले सौंदर्य वृद्धिगत करण्यात त्या व्यग्र झालेल्या असतात. काय केले असता आपण सुंदर दिसू या विचारांत त्या गर्क असतात. उत्तमोत्तम अलंकार कसे मिळतील ही काय ती त्यांची नित्य विवंचना आणि हा काय तो त्यांचा नित्य उद्योग. हेच तर काय परंतु असे ही म्हटले असता अतिशयोक्ति होणार नाही की अलंकार हाच त्यांचा जप, अलंकार हेच त्यांचे तप ‘अलंकार हेच त्यांचे ध्यान आणि अलंकार हेच काय ते त्यांचे ज्ञान. आपले शरीर सुशोभित करण्याचा ज्यांचा इतका अट्टाहास चाललेला असतो, त्यांच्या वाटचाला वास्तविक सौंदर्य अधिक आले आहे असे मानणे सयुक्तिक होणार नाही.

‘मनोरंजन’— जून 1906

‘एकच प्याला’ मधील गुजरांचे एक पद

प्रभु अजि गमला मनीं तोषला ॥ ध्रु ॥
कोपे बहु माझा । तो प्रभुराजा ।
आता हासला । मनीं तोषला ।
मृतचि हृदय होते नाथ, हे पूर्ण झाले ।
परि वचनमुघ्ने त्यासि जीवंत केले ॥
अमृतमधुर शब्दा त्या पुन्हा ऐकण्याते ।
श्रवण सकल माझी शक्ति एकत्र होते ॥
आता हासला । मनीं तोषला ॥

‘देवता’ कादंबरीतील उतारा

देवी करालेचा अवतार

पार्वतीचे अगदी पूर्ण रूपान्तर होऊन गेले होते. पोटात अन्न नाही, डोळ्यांना झोप नाही, मस्तकाला विश्रांती नाही, हृदयात भयंकर आग पेटलेली, अन्तःकरण यातनात तडफडते आहे अशा स्थितीत पूर्व रूप किती दिवस टिकाव धरील? आज स्वर्गाच्या नंदनवनातील देव बाला पार्वती जणू नरकलोकातील भयंकर पिशाची बनली होती. मुखमंडळावर ते स्निग्ध लावण्य नाही, नेत्रांत ती स्निग्धमधुर तेजः-प्रभा नाही, अधरावर ते मोहक सुंदर हास्य नाही, कंठात तो वीणेचा गोड हृदय-हारक झंकार नाही. करालादेवीचा भयंकर, बिकट अवतार घेऊन, नेत्रांतून अग्नीच्या ज्वालाचा वर्षाव करीत अत्यंत कठोर क्रोधगर्जना करीत पार्वती मालतीला धमकावीत होती. आपल्या कठोर अणकुचीदार भाषणांनी तिच्या पाषाणहृदयावरही धाव घालीत होती. हाय ! केवढे हे प्रचंड परिवर्तन ! ती पूर्वीची सुशील शांत स्वभावाची कुलवधू पार्वती कुठे आणि जणू काय राक्षसकुलाचा निःपात करावयाला विकट कर्कश रूप घेतलेल्या, रणांगणावर तांडव घालणाऱ्या चंडिकादेवीचा अवतार घेतलेली ही आताची पार्वती कुठे ?

गुर्जरांच्या नाटकातील एका 'स्वगता'चा नमुना-

नाटक- वधूंची अदलाबदल (अंक 1 प्रवेश 4 था)

लीला : आज दोन महिने माझी अशी भ्रमिष्टासारखी स्थिती का बरं व्हावी? कशावरच मन म्हणून लागत नाही. कालीदास, शेक्सपियर इत्यादि अमर कवि-वरांनो ! आजपर्यंत तुम्ही आपल्या रमणीय- दिव्य- कृतींनी मला येथली सर्व दुःखे विसरावयास लावून स्वर्गसुखाचा अनुभव आणून दिलात, परंतु तुमच्या अमर्याद शक्तीलाही काही मर्यादा आहे असं मला अलीकडे वाटू लागलं आहे. तुमची ती सुंदर काव्ये मला आता दृष्टिसमोरही नकोशी झाली आहेत. डेस्डेमोनेच्या विमल प्रेमाचा निष्ठुर अथेल्लोकडून झालेला शोचनीय परिणाम वाचून माझ्या प्रेमाचाही असाच काही तरी भयंकर परिणाम होणार की काय, अशी कुशंका मनात येऊन हृदय भीतीनं कांपू लागतं. सीतादेवीच्या प्रेमाची रामचंद्राकडून आणि शकुंतलेच्या प्रेमाची दुष्यंताकडून झालेली अवहेलना वाचून ही चित्रं रंगविणाऱ्या कवींचा अलीकडे मला फार संताप येऊ लागला आहे. हल्ली सदासर्वदा-अष्टौप्रहर- माझ्या डोळ्यांसमोर केवळ एकच विषय दिसत असतो. ती सुंदर मूर्ती, ती स्थिर मोहक-दृष्टि, त्या गोड गोष्टी, चार वर्षांपूर्वीच्या त्या रम्य दिवसांची स्मृति ही काही केल्या हृदयातून दूर म्हणून होत नाहीत. त्यावेळी त्या मोहक मुखातून निघालेल्या अनेक गोष्टींचे रहस्य मला वेडीला पूर्णपणे कळलं नव्हतं- पण आता त्याच गोष्टी प्रेममय अर्थानं परिपूर्ण होऊन- त्याची शतपट मधुर स्मृती माझ्या हृदयात जागृत होते आणि त्या रहस्यानं अगदी थक्कबल्या होत्या असं मला आता वाटू लागलं आहे. लीले, तू अशी भ्रमिष्ट का झालीस ? तुला मिळालेल्या उच्च शिक्षणाचा हाच का परिणाम ? मग इतर सामान्य अशिक्षित स्त्रियात व तुझ्यात फरक तो काय राहिला ? काय करू ? या प्रश्नाला काय उत्तर देऊ ? मला उच्च शिक्षण मिळालं असलं तरी मी एक स्त्रीच आहे ना ? शिक्षणानं का मनोविकार नाहीसे होतात ?

प्रेमा दिवली शक्ति गमे बहु अद्भुत ईश्वरानें !

हाय ! हृदन्तर जाळी, द्यावे शांतिमुखा जरि त्यानं !

('मनोरंजन' दिवाळी अंक 1909)

गुर्जरांच्या कथेतील एक उतारा

'धूपद- धमार' या कथेची सुरवात

आमच्या धोंडोपंतांचे ' धोंडो ' हे काही पाळण्यातले नाव नव्हे. त्यांच्या बार-शाच्या दिवशी, आपले हे बाळ पुढे कोणी तरी सर्व जगाला थक्क करून टाकणारा विद्वत् शिरोमणी होणार, हे भविष्य डोक्यात धरणे धरून बसल्यामुळे म्हणा किंवा ' नाव सोनूबाई हाती कथलाचा वाळा ! ' या सुप्रसिद्ध म्हणीची सुधारलेली मर्दानी आवृत्ती ' नाव विद्याधर आणि विद्येत पक्का धोंडो ! ' या रूपाने निघायची होती म्हणून म्हणा, त्यांच्या मातुश्रीने आपल्या या एकुलत्या एक मुलाचे नाव विद्याधर असे ठेवले. पण या नामकरणामुळेच की काय कोण जाणे, दैवाचा त्यांच्यावर अतोनात कोप होऊन हे नाव ठेवल्याबद्दल तिच्यावर पक्काच सूड घेण्याचा त्याने निश्चय केला असावा असे दिसले. कारण ' विद्याधर ' बाळ जसे जसे मोठे होत चालले तों तों विद्येच्या साम्राज्यातून पळता पाय घेण्याच्या कामात ते कमालीची हुषारी दाखवू लागले. ज्या ज्या म्हणून गुरुजींची या विद्याधर पंडितांशी गाठ पडली, त्यांना त्यांनी अगदी ' नको हा जीव ' असे करून सोडले. शेवटी शेवटी तर विद्याधर ज्या शाळेत असेल (विद्याधरने जणू काय शाळांची सोमवतीच घालण्याचा निश्चय केला होता) त्या शाळेत, त्याच्या भयाने शिक्षक मिळेनासे झाले. विद्याधरला शिक्षणामृत पाजण्यापेक्षा आपणाला अन्नपाणी न मिळून आपली उपासमं झाली तरी पतकरली असा विचार करून विद्याधराचे शिक्षक सरकारी रिलीफ कामावर खुशाल जात. या धोंडोबाच्या दगडी डोक्यात विद्या कोंबण्यापेक्षा दगड फोडण्याचे काम सहस्रपटीने बरे असा त्यांच्या मनाचा विद्याधरने अगदी कायमचा ग्रह करून टाकला होता. विद्याधरपंतांनी सतावून सोडलेल्या अशाच एका गुरुजींनी त्यांना धोंडबा ही पदवी बहाल केली. तेव्हापासून विद्याधरपंतांचे ' धोंडोपंत ' (मूळ नाव धोंडबा) हे नाव कायमचे होऊन बसले.

- 'द्राक्षाचे घोस' मधून